

महासन्धि नं. १६५ कार्यान्वयन अवस्था

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

(अन्तराष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९)

आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९
कार्यान्वयन अवस्था प्रतिवेदन

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष

माननीय अनूप राज शर्मा

सदस्यहरू

माननीय प्रकाश वस्ती

माननीय सुदिप पाठक

माननीय मोहना अन्सारी

माननीय गोबिन्द शर्मा पौड्याल

सचिव

वेद भट्टराई

प्रकाशक

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
सामूहिक अधिकार महाशाखा
हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल
पो.ब.नं. १९८२, काठमाडौं, नेपाल

प्रकाशन मिति : चैत्र, २०७५

प्रकाशन प्रति : ५००

प्रकाशन नं. : २४०, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

© सर्वाधिकार राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल ।

आयोगको पूर्व स्वीकृतिविना यस प्रतिवेदनलाई बौद्धिक वा शैक्षिक प्रयोजनबाहेक व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनका लागि पुनः उत्पादन एवम् मुद्रण गर्ने गरी सङ्ग्रह गर्न अथवा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन । बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोग गर्न सकिनेछ ।

मुद्रक : स्काई प्रेस प्रा.लि., बिजुलीबजार, काठमाडौं

मन्तव्य

मानव अधिकार मानव जीवनका लागि आवश्यक पर्ने तमाम विषयवस्तुहरूको समष्टिगत रूप हो । मानव अधिकार कुनै राज्यको सीमा भित्र सीमित भएर रहने विषयवस्तु नभई यो विश्वव्यापी छ र अहरणीय छ । मानव अधिकारका सबै विषयवस्तु समान महत्त्वका छन् । एकअर्कासित अन्तरनिर्भर र अन्योन्याश्रित छन् ।

सिद्धान्ततः मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र त्यसको परिपूर्ति गर्ने जिम्मेवारी राज्यको हो । संविधान एवम् प्रचलित कानुनमा मानव अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था राज्यले गरेको हुन्छ । मानव अधिकार संरक्षणार्थ कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायको पनि स्थापना गरेको हुन्छ । राष्ट्रिय स्तरमा मात्र नभई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत विभिन्न सन्धि वा महासन्धिमाफत आफ्नो प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको हुन्छ । नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूमध्ये आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि नं. १६९ पनि एक प्रमुख महासन्धि हो । यस महासन्धिलाई नेपालले २०६४ भाद्र ५ तदनुसार २२ अगस्ट २००७ मा अनुमोदन गरेको हो । त्यस्तै आदिवासी जनजातिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र (UNDRIP-युएनड्रिप)-६१/२९५ संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट पारित गर्ने पक्षमा मतदान गरी यस घोषणापत्रको पनि पक्ष राष्ट्र भइसकेको छ ।

महासन्धि नं. १६९ अनुमोदन गर्नुपूर्व नै नेपालले आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ लागू गरिसकेको थियो । नेपालको संविधानको मौलिक हकको सामाजिक न्यायको हकअन्तर्गत समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिताको हक प्रदान गर्नुका साथै शिक्षासम्बन्धी हक, भाषा तथा संस्कृतिको हकजस्ता मौलिक हकको व्यवस्था गर्नुका साथै राज्यको नीतिअन्तर्गत आदिवासी जनजातिलाई पनि समेटेको छ ।

महासन्धि कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा प्रारम्भमा मन्त्रालयहरूमा आदिवासी जनजातिसम्बन्धी विषयगत अधिकृत वा कर्मचारी तोकेपनि सो व्यवस्थाले निरन्तरता पाउन सकेन । संस्थागत विकासको हकमा आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको स्थापना पहिलानै हुनुका साथै संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार हाल आएर आदिवासी जनजाति आयोग स्थापना गर्ने क्रममा रहेको देखिन्छ । आदिवासी जनजाति जिल्ला समन्वय समिति (गठन तथा कार्यसञ्चालन) कार्यविधि, २०७२ अनुसार ७५ वटै जिल्लामा जिल्ला समन्वय समितिको निर्माण गरेको देखिन्छ ।

आदिवासी जनजातिहरूको मानव अधिकार संरक्षणार्थ राज्यबाट संवैधानिक, कानुनी र संस्थागत विकास सकारात्मक पक्ष रहेतापनि प्रभावकारी संरक्षणका

लागि पर्याप्त भने छैनन् । राज्यले हालसम्म महासन्धि कार्यान्वयन राष्ट्रिय कार्ययोजना (National Action Plan for the Implementation of the ILO Convention No. 169) लागू गर्न सकेको छैन । चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनामा “महासन्धि कार्यान्वयनका लागि कार्ययोजना बनाई सरकारबाट अनुमोदन गराई सोअनुरूप मौजुदा कानुन पुनरावलोकन गरी परिमार्जन गर्ने वा नयाँ कानुन तर्जुमा गर्ने” लक्ष्य लिएतापनि हालसम्म प्रगति हुन सकेको छैन । त्यस्तै संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षामार्फत प्राप्त सिफारिस कार्यान्वयन कार्ययोजना सन् २०११-२०१६ मा पनि आदिवासी जनजातिको हक अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि आवश्यक कानुन तर्जुमा गर्ने लक्ष्य लिए पनि कार्यान्वयन हुनसकेको छैन ।

नेपाल पक्ष बनिस्केको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौता कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गरी कार्यान्वयन नभएको पाइएमा त्यसको कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने भनी नेपालको संविधानद्वारा प्रदत्त कार्यदेशानुसार राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले महासन्धि नं. १६९ को कार्यान्वयन अवस्था प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको हो ।

नेपालले अनुमोदन गरेको विभिन्न मानव अधिकार महासन्धिहरूको कार्यान्वयनको अवस्था सम्बन्धमा आयोगले अध्ययन गरे सँगसँगै यस महासन्धि सन्दर्भमा गरेको अध्ययन पहिलोपटक हो ।

यस महासन्धिको कार्यान्वयन अवस्था बुझ्ने सम्बन्धमा आयोगबाट भएका अनुगमन तथा अनुसन्धान सम्बन्धमा आवश्यक निर्देशन प्रदान गर्नुका साथै प्रतिवेदन तयारीकालागि सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्न हुने माननीय सदस्य मोहना अन्सारी विशेष धन्यावादको पात्र हुनुहुन्छ । त्यस्तै आवश्यक सुझाव एवं सहयोग गर्नुहुने आयोगका माननीय सदस्यहरू, सचिव एवं कर्मचारी समुह लगायत सबै धन्यवादको पात्र हुनुहुन्छ ।

त्यस्तै यो प्रतिवेदन तयारीको हकमा विशेष भूमिका निर्वाह गर्ने आयोगको सामूहिक अधिकार महाशाखा पनि धन्यवादको पात्र रहेको छ । अन्त्यमा यस अध्ययन प्रतिवेदनमार्फत नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरिएका कुराहरूले आदिवासी जनजातिको मानव अधिकार संरक्षण सन्दर्भमा विशेष भूमिका खेल्नेछ भनी आशा लिएको छु ।

अनूप राज शर्मा

अध्यक्ष

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

मन्तव्य

आदिवासी जनजातिलाई सम्बोधन गर्नका लागि विश्वभरि आ-आफ्नै प्रकृतिको प्रचलित शब्द रहेका छन् । आरीम जाति वा जनजाति, प्रथम जनताहरू वा राष्ट्रहरू (First People and Nation), मूलनिवासी, धर्तीपुत्र, भूमिपुत्रजस्ता शब्दहरू प्रयोगमा रहेका छन् । भारतमा सूचीत जनजाति (Scheduled Tribes) भनी सम्बोधन गरिएको छ भने नेपालमा आदिवासी जनजाति भनी सम्बोधन गरिएको छ ।

विश्वमा आदिवासी जनजातिहरूको जनसङ्ख्या ७० करोडभन्दा बढी छ । यो विश्व जनसङ्ख्याको ५ प्रतिशत हो । संसारका कुल गरिबमध्ये १५ प्रतिशत हिस्सा आदिवासी जनजातिको छ । त्यस्तै विश्वका अति गरिबमध्ये एक तिहाइ अति गरिब आदिवासीजनजाति छन् । आदिवासी जनजातिहरूको सबैभन्दा बढी ७००० भाषा तथा ५००० संस्कृति रहेका छन् । नेपालमा आदिवासी जनजातिको जनसङ्ख्या ९२,६७,८७० अर्थात् ३४.९७ प्रतिशत रहेको छ ।

आदिवासी जनजातिहरूको मौलिक पहिचान, संस्कृति, भाषा, धर्म, इतिहास, संस्थागत र राजनैतिक संरचना हुन्छ । पुख्र्यौली थातथलो, भूभाग, भूमि तथा स्रोतसँग अन्योन्याश्रित र आध्यात्मिक सम्बन्ध हुन्छ । मौलिक र परम्परागत व्यवस्था, ज्ञान प्रणाली र विशिष्ट मूल्य-मान्यताका कारण आदिवासी जनजातिहरू अन्य समुदायभन्दा पृथक् रहेका हुन्छन् । आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ ले आदिवासी जनजातिको परिभाषा गर्नुका साथसाथै ५९ किसिमका जनजातिहरूलाई सूचीकृत गरेको छ ।

नेपालको संविधानले समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागी हुने हक आदिवासी जनजातिलाई पनि प्रदान गरेको छ । सोसँग मेलखाने गरी राज्यले नीति पनि अङ्गीकार गरी घरेलु स्तरमा आदिवासी जनजातिको अधिकार संरक्षणार्थ संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था गर्नुका साथै संस्थागत विकास गर्ने कार्य पनि भइरहेको छ । त्यसका साथसाथै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि नं. १६९ जसलाई आइएलओ १६९ पनि भन्दछन्'लाई नेपालले २०६४ भाद्र ५ मा अनुमोदन गरेको छ । त्यस्तै आदिवासी जनजातिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र (UNDRIP-युएनड्रिप)-६१/२ ९५ को पनि पक्ष राष्ट्र भइसकेको छ ।

आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि नं. १६९ लाई अनुमोदन गर्ने दक्षिण

एसियाली देशहरूमध्ये नेपाल पहिलो हो । अनुमोदन पश्चात कार्यान्वयनको लागि हालसम्म कार्ययोजना लागु हुन नसकेको हुनाले सो गर्न स्मरण गराउन चाहन्छु । कार्य योजना लागु गरी त्यसको सुचकको आधार प्रगति मापन गर्न सहज हुने विश्वास आयोगले लिएको छ ।

महासन्धि अनुमोदनपश्चात् आदिवासी जनजातिहरूको मानव अधिकार संरक्षण सम्बन्धमा संवैधानिक, कानुनी तथा संस्थागत विकास भएका छन् तर जेजति विकास वा प्रगति भएका छन् ती यथेष्ट छैनन् । नीति र कानूनमा सकारात्मक प्रगति देखिएतापनि व्यवहारमा थुप्रै समस्या रहेका छन् ।

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आयोग निरन्तर प्रयासरत रहेको छ । नेपालले अनुमोदन गरेको मानव अधिकार सन्धिहरू कार्यान्वयन नभएको अवस्थामा कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने कार्यदेशअनुसार आयोगले महासन्धि नं. १६९ को कार्यान्वयन अवस्थाबारे अध्ययन गरेको हो । यस अध्ययन प्रतिवेदनअनुसार स्वतन्त्र, अग्रिम र सुसूचित सहमति (एफपिआइसी-FPIC)को अवधारणा, आत्मनिर्णयको अधिकार, स्वायत्तता र स्वशासनको अधिकार भाषाको अधिकार, भूमि तथा प्राकृतिक स्रोत साधन माथिको पहुँच, विकासको अधिकार र प्रभावकारी सहभागीता जस्ता विषयको कार्यान्वयन र महासन्धि कार्यान्वयन गर्ने कार्ययोजना लागू गर्ने जस्ता मुख्य समस्या देखिएका छन् । महासन्धि कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा देखिएका समस्या समाधानार्थ यस प्रतिवेदनमार्फत आयोगले नेपाल सरकारलाई गरेको सिफारिसले आदिवासी जनजातिहरूको मानव अधिकार संरक्षण सन्दर्भमा महत्वपूर्णभूमिका खेल्ने आशा गरेको छु ।

अन्त्यमा महासन्धि कार्यान्वयन अवस्था बुझ्नका लागि अनुगमन कार्यमा खटिजाने आयोगका सदस्य, सचिव र कर्मचारीहरूलाई विशेष धन्यावद दिन चाहन्छु । यस विषयमा सुभाव दिनुहुने विज्ञ अधिवक्ता शंकर लिम्बु, लेख रचना प्रकाशन गर्ने लेखकहरूलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु । साथै, यस अध्ययन प्रतिवेदनलाई प्रकाशन योग्य बनाउने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने आयोगको उप-निर्देशक बुद्धनारायण साहनी केवट, सामूहिक अधिकार महाशाखालाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

मोहना अन्सारी

सदस्य

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

विषय सूची

परिच्छेद एक

प्रतिवेदन परिचय

१.१ पृष्ठभूमि	१
१.२ उद्देश्य	४
१.३ अध्ययन विधि	५
१.४ अध्ययनको सीमा	६

परिच्छेद दुई

आदिवासी जनजाति एवम् महासन्धि नं. १६९

२.१ महासन्धि नं. १६९ को पृष्ठभूमि	८
२.२ महासन्धि नं. १६९ को परिचय	१०

परिच्छेद तीन

महासन्धि कार्यान्वयन अवस्था

३.१ महासन्धि कार्यान्वयनमा सरकारबाट भएका प्रगति	१३
३.२ आदिवासी जनजातिको पहिचान : सवाल र समस्या	१५
३.३ स्वतन्त्र, अग्रिम र सुसूचित सहमति (FPIC- एफपिआइसी)	१९
३.४ आत्मनिर्णय, स्वायत्तता र स्वशासन	२३
३.५ परामर्श र सहभागिता	२५
३.६ सांस्कृतिक अधिकार	२८
३.७ भूमि, भू-क्षेत्र र प्राकृतिक श्रोत सम्बन्धी अधिकार	३२
३.८ न्यायमा पहुँच	३५
३.९ आदिवासी जनजाति महिला	३६

३.१० आदिवासी जनजाति अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू	३७
३.११ भाषिक अधिकारको अवस्था	३८
३.१२ शिक्षाको अधिकार	३९
३.१३ आर्थिक तथा सामाजिक विकास	४१
३.१४ स्वास्थ्यको अधिकार	४३
३.१५ पेसा तथा रोजगारको अधिकार	४४
३.१६ सीमा वारपारको सम्पर्क र सहयोग	४६
३. १७ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग	४७

परिच्छेद चार

मानव अधिकार संयन्त्र

४.१ अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार संयन्त्र	५३
--	----

परिच्छेद पाँच

सिफारिस

५.१ नेपाल सरकार	५८
-----------------	----

अनुसूचीहरू

६१

सन्दर्भ सामग्री

६९

सारांश

विश्वभरि आदिवासी जनजातिको उपस्थिति छ तर तिनलाई सम्बोधन गर्ने साभ्ना शब्द छैन । केही राष्ट्रमा आदिवासी जनजाति शब्दको सट्टा आरिीम जाति वा जनजाति, प्रथम जनताहरू वा राष्ट्रहरू (First People and Nation), मूल निवासी, धर्तीपुत्र, भूमिपुत्र, जातीय समूहहरू, आदिवासी, जनजातिजस्ता शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ । भारतले सूचीत जनजाति (Scheduled Tribes)भनी पहिचान गरेको छ । नेपालले आदिवासी जनजाति भनी कानुनी पहिचान दिएको छ । विश्वको ९० राष्ट्रमा रहेका आदिवासी जनजातिहरूको जनसङ्ख्या ७० करोडभन्दा बढी छ, जुन विश्व जनसङ्ख्याको ५ प्रतिशत हो । संसारका गरिबमध्ये १५ प्रतिशत, अति गरिमध्येको एक तिहाइ जनसंख्या आदिवासी जनजातिको छ । ७००० भन्दा बढी भाषा र ५००० बढी संस्कृति रहेका छन् । सन् २०११ को जनगणनाअनुसार नेपालमा आदिवासी जनजातिको जनसङ्ख्या ९२,६७,८७० अर्थात् ३४.९७ प्रतिशत रहेको छ ।

सरकारले विकास समिति ऐन, २०१३ लाई टेकी आदिवासी जनजाति विकास समित गठन आदेश, २०५४ जारी गरी विकास समिति गठन गरेको थियो । सोही समितिमार्फत प्रथमपटक ६१ वटा आदिवासी जनजातिको सूची प्रकाशित गरेको थियो । मिति २०५८/१०/२५ मा आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ जारी गऱ्यो । ऐनको दफा २ क ले “आदिवासी/जनजाति” को परिभाषा गरेको छ । उक्त ऐनको अनुसूचीमा ५९ समुदायलाई आदिवासी जनजाति भनी सूचीकृत गरिएको छ । यद्यपि केही आदिवासी जनजातिहरू सूचीमा पर्न बाँकी रहेका छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनबाट पारित आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि (महासन्धि नं. १६९), १९८९ अनुमोदनका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले नेपाल सरकारलाई सिफारिससमेत गरेको थियो । नेपाल सरकारले मिति २०६४ भाद्र ५ तदनुसार २२ अगस्ट २००७ मा अनुमोदन गरेको हो । उक्त महासन्धिको नेपाल पक्ष राष्ट्र भएलगत्तै आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र युएनड्रिप (UNDRIP) प्रस्ताव नं. ६१/२९५ बाट सन् १३ सेप्टेम्बर २००७ मा पारित भएको हो । यस घोषणापत्रको पनि नेपाल पक्ष राष्ट्र भइसकेको छ ।

कुनै पनि महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भइसकेपछि सोको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गरी नभएको पाइएमा त्यसको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नु आयोगको काम भएको हुनाले महासन्धि नं. १६९ लाई नेपाल सरकारले अनुमोदन गरेदेखि दस वर्षसम्मको सोको कार्यान्वयन अवस्था मापन गर्नु, विश्लेषण गर्नु र सोको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्नु यस प्रतिवेदनको प्रमुख उद्देश्य हो ।

आयोगको केन्द्रीय, प्रादेशिक तथा शाखा कार्यालयहरूबाट यस विषयमा प्राप्त प्रतिवेदनहरूलाई प्रतिवेदनको आधार बनाइएको छ । साथै, विभिन्न अन्तरसरकारी निकाय, अन्तर्राष्ट्रिय/राष्ट्रिय संस्थाहरूबाट प्रसारित तथा प्रकाशित प्रकाशनहरूलाई पनि आधार बनाइएको छ ।

आदिवासी तथा कबिला जनसमुदायसम्बन्धी महासन्धि, १९५७ (महासन्धि नं. १०७) लाई प्रतिस्थापन गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ (महासन्धि नं. १६९) जारी गरेको हो । संयुक्त राष्ट्रसङ्घले आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र (UNDRIP)-६१/२ ९५, सन् १३ सेप्टेम्बर २००७ मा पारित गर्‍यो ।

महासन्धि नं. १६९ अनुमोदन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल दक्षिण एसियाको पहिलो राष्ट्र हो । नेपाल सरकारको यो काम विशिष्ट योगदानका रूपमा रहेको छ । पक्ष राष्ट्रको हैसियतले नेपालले यस महासन्धिको कार्यान्वयन गर्नु संवैधानिक दायित्व हो ।

नेपाल सरकारले महासन्धि नं. १६९ कार्यान्वयन सन्दर्भमा तत्कालीन समयमा प्रत्येक मन्त्रालयमा फोकल कर्मचारी स्थापना गरिएको थियो तर त्यसले निरन्तरता पाउन सकेन । सन् २०१५ मा महासन्धिअनुसारको दोस्रो प्रतिवेदन अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनमा प्रस्तुत भइसकेको छ । आदिवासी जनजाति जिल्ला समन्वय समितिहरू ७५ वटै जिल्लामा स्थापित छन् । कर्मचारी संयन्त्रमा आरक्षणको नीति लागू गरिएको छ । महिला ३३ प्रतिशत, आदिवासी जनजाति २७ प्रतिशत, मधेसी २२ प्रतिशत, दलित ९ प्रतिशत, अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई ५ प्रतिशत, पिछडिएको क्षेत्रका लागि ४ प्रतिशत रहने गरी आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ । सुरक्षा निकायमा पनि आरक्षणको नीति अवलम्बन गरिएको छ । आदिवासी जनजाति तथा लोपोन्मुख समुदायको भाषा, संस्कृति, साहित्य, कला आदि प्रवर्द्धनका लागि लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका छन् । विविध जातजाति र समुदाय संस्कृति

संरक्षणका लागि आर्थिक अनुदान उपलब्ध गराइएको छ । राष्ट्रिय भाषा आयोग गठन भई आयोगबाट आवश्यक कार्य भइरहेको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको जातीय भेदभाव उन्मूलन समितिमा आदिवासी जनजातिको क्षेत्रमा भएका प्रगति विवरण आवधिक प्रतिवेदनमार्फत नेपाल सरकारले प्रस्तुत गर्दै आइरहेको छ । त्यस्तै विश्वव्यापी आवधिक समीक्षामा पनि यसलाई स्थान दिइएको छ ।

चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाले महासन्धि नं. १६९ कार्यान्वयनका लागि कार्ययोजना बनाई सरकारबाट अनुमोदन गराई सोअनुरूप मौजुदा कानुन पुनरावलोकन गरी परिमार्जन गर्ने वा नयाँ कानुन तर्जुमा गर्ने जिम्मेवारी सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयलाई तोकेको थियो । त्यस्तै संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षामार्फत प्राप्त सिफारिस कार्यान्वयन कार्ययोजना सन् २०११-२०१६ मा पनि आदिवासी जनजातिको हक अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि आवश्यक कानुन तर्जुमा गर्ने लक्ष्य लिएको थियो ।

उक्त कार्य योजना पारित गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि तथा सिफारिस अनुगमन समिति, आदिवासी जनजातिको अधिकार हेर्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विशेष समाधीक्षक र महिलाविरुद्धका सबै विभेद अनुगमन समिति (Committee on Elimination of All forms of Discrimination Against Women-CEDAW) समेतले नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको थियो ।

महासन्धि कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा नेपाल सरकारबाट माथि उल्लिखित सकारात्मक पहल भए तापनि प्रभावकारी कार्यान्वयन सन्दर्भमा धेरै कार्यहरू गर्न बाँकी नै रहेका छन् । स्वतन्त्र, अग्रिम र सुसूचित सहमति (एफपिआइसी-EPIC) को अवधारणाअनुसार विकास तथा भौतिक संरचना निर्माणको योजना बनाउँदा वा कार्यान्वयन गर्दा सम्बन्धित क्षेत्रका आदिवासी जनजाति वा स्थानीय समुदायको संस्कृति सुहाउँदो प्रक्रिया अवलम्बन गरी उनीहरूको अधिकारको संरक्षण हुने कुराको प्रत्याभूति गराउनु पर्दछ तर एफपिआइसी प्रभावकारी कार्यान्वयन सम्बन्धमा प्रभावकारी संयन्त्र छैन ।

पितृसत्तात्मक मानसिकताका कारण आदिवासी जनजाति महिला पनि विभिन्न प्रकारका विभेद, बहिष्करण, सीमान्तरण लगायतका समस्या ब्यहोर्दै आइरहेका छन् । आदिवासी जनजाति बालबालिकाहरूले घरमा प्रयोग गर्ने भाषा

र विद्यालयमा प्रयोग हुने नेपाली भाषाका कारण सिकाइ र सञ्चार दुवैमा समस्या देखिन्छ । बालबालिकाले राम्ररी सञ्चार गर्न नसक्दा सिकाइ कमजोर भई विद्यालय छोड्ने दर बढ्दै गइरहेको छ ।

नेपालको संविधान २०७२ मा बहुभाषिक नीति आउनु निश्चय नै सकारात्मक कुरा हो । तर, लोपोन्मुख भाषाको संरक्षणको निम्ति राज्यबाट योजनाबद्ध ढङ्गले कार्यक्रम तथा बजेट विनियोजन भएको छैन । राज्य तथा गैरराज्य क्षेत्रमा आदिवासी मातृभाषाको प्रयोग गर्न पाउने कुराहरू सुनिश्चित हुन सकेको छैन ।

आदिवासी समुदायको परम्परागत उपचार पद्धति, ज्ञान र सीपको प्रवर्द्धन हुन सकेको छैन । आदिवासी जनजातिहरूका आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र वातावरणीय क्षेत्रहरूमा गरिने क्रियाकलापहरू लगायत सीमा वारपारका आदिवासी जनजातिहरू बिचको सम्पर्क र सहयोग समेत सहज बनाउने सम्बन्धमा सरकारले आवश्यक पहल गर्नुपर्दछ ।

महासन्धि नं. १६९ नं. को प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले महत्वपूर्ण सुझाव तथा सिफारिस नेपाल सरकारलगायत सम्बन्धित पक्षलाई गरेको छ । जसअनुसार, आदिवासी जनजातिसम्बन्धी नीति, कानुन निर्माण गर्दा उनीहरूको प्रतिनिधिहरूको सक्रिय र स्वतन्त्र सहभागिताको प्रत्याभूति गर्न, आवश्यक कानुन निर्माण एवम् प्रचलित नेपाल कानुनमा देखिएका प्रतिकूल व्यवस्था संशोधन एवम् परिमार्जन यथाशीघ्र गरी राज्यको तीनै तह सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा समान ढङ्गले कार्यान्वयन गर्न गराउन, स्वतन्त्र, पूर्व र सुसूचित सहमति (Free, Prior and Informed Consent-FPIC) अवधारणा लागू गर्न, नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्मा विचाराधीन अवस्थामा रहेको महासन्धि नं. १६९ कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना (National Action Plan for the Implementation of the ILO Convnetion No. 169) यथाशीघ्र स्वीकृत गरी कार्यान्वयन गर्न, आदिवासी जनजाति जिल्ला समन्वय समिति वर्तमान राज्यको संरचना मुताबिक नभएको हुनाले तीनै तहमा उपयुक्त संरचना निर्माण गर्न, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले आगामी जनगणना गर्दा लोपोन्मुख, अपाङ्गता भएका आदिवासी जनजातिलगायत नेपालका सबै समुदायको खण्डीकृत तथ्याङ्क प्राप्त हुने गरी जनगणनाको व्यवस्था मिलाउने विषयमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको छ ।

प्रतिवेदन परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

विश्वभरि आदिवासी जनजातिको उपस्थिति छ तर तिनलाई सम्बोधन गर्ने साझा शब्द छैन। विश्वका विभिन्न देशमा विभिन्न शब्दले सम्बोधन गर्ने गरिन्छ। केही राष्ट्रमा आदिवासी जनजातिशब्दको सट्टा आरिमा जाति वा जनजाति, प्रथम जनताहरू वा राष्ट्रहरू (First People and Nation), मूल निवासी, धर्तीपुत्र, भूमिपुत्र, जातीय समूहहरू, आदिवासी, जनजातिजस्ता शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ।^१ नेपालको सन्दर्भमा आदिवासी जनजाति भनी कानूनी तरिकाले सम्बोधन भएको छ। आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ ले आदिवासी जनजाति भनी परिभाषित गरेको छ। भारतमा अनुसूचीत जनजाति (Scheduled Tribes) भनी सम्बोधन गरिएको छ।

विश्वको ९० राष्ट्रमा रहेका आदिवासी जनजातिहरूको जनसङ्ख्या ७० करोडभन्दा बढी छ। यो जनसङ्ख्या विश्वको सम्पूर्ण जनसङ्ख्याको ५ प्रतिशत हो। संसारका कुल गरिबमध्ये १५ प्रतिशत हिस्सा आदिवासी जनजातिको छ। त्यस्तै विश्वका अति गरिबमध्ये उनीहरूको सङ्ख्या एक तिहाइ छ।^२ आदिवासी जनजातिहरूको सबैभन्दा बढी ७००० भाषा तथा ५००० संस्कृति रहेका छन्।^३ आदिवासी जनजातिहरूको पहिचानमा विशिष्टता र विविधता भएको हुनाले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूमा पृथक् पहिचान (Distinct Identity) तथा सामूहिक अधिकारहरू (Collective Rights) प्रदान गरिएका छन्। यद्यपि, आदिवासी जनजातिहरूको अन्य व्यक्तिगत मानव अधिकार पनि हुन्छन्। सन् २०११ को

१ आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि, १९८९(नं. १६९) को सम्बन्धमा नेपालमा अक्सर सोधिने प्रश्न र जवाफसङ्ग्रह, नेपाल सरकार सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, पृ. १०।

२ आदिवासी जनजातिका अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूका लागि हातेपुस्तक, एसिया पसिफिक फोरम, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, अध्याय १ घोषणापत्रको पृष्ठभूमि पृ. ३।

३ <http://www.un.org/en/events/indigenouslyday/> visited 27 March 2018

जनगणनाअनुसार नेपालमा आदिवासी जनजातिको जनसङ्ख्या ९२,६७,८७० अर्थात् ३४.९७ प्रतिशत रहेको छ ।

संसारको विविधतामा आदिवासी जनजातिहरूको ज्ञान, सामाजिक संरचना, जीवनशैली, भाषा, संस्कृति, आध्यात्म, भौतिक र अभौतिक सम्पदा, विश्वलाई बुझ्ने दर्शनलगायतका कुराहरूको ठूलो योगदान छ । आदिवासी जनजातिहरूको आफ्नै किसिमको पहिचान, संस्कृति, भाषा, धर्म, इतिहास, संस्थागत र राजनैतिक संरचना हुन्छ । पुर्ख्यौली थातथलो, भूभाग, भूमि तथा स्रोतसँग अन्योन्याश्रित र आध्यात्मिक सम्बन्ध हुन्छ । आफ्नो मौलिक र परम्परागत, प्रथागत व्यवस्था, ज्ञान प्रणाली, छुट्टै विश्व दृष्टिकोण र विशिष्ट मूल्य-मान्यताका कारण आदिवासी जनजातिहरू अन्य समुदायभन्दा पृथक् रहेका हुन्छन् ।

राज्यका तर्फबाट उक्त प्रयास भइरहेको अवस्थामा आदिवासी जनजातिको हक अधिकार विषयमा सरोकार राख्नेहरूले पनि आफ्ना माग एवम् आवाज राख्दै आइरहेका छन् । एकात्मक राज्य संरचना, जातीय विभेद, बहिष्करण, संरचनागत हिंसालाई सम्बोधन गर्न आदिवासी जनजाति समुदायहरूले छुट्टै पहिचान तथा सामूहिक अधिकारको नीतिगत तथा वैधानिक संरक्षणको माग राख्दै आएका छन् ।

सरकारले विकास समिति ऐन, २०१३ लाई टेकी आदिवासी जनजाति विकास समित गठन आदेश, २०५४ जारी गरी विकास समिति गठन गरेको थियो । सोही समितिमार्फत प्रथमपटक ६१ वटा आदिवासी जनजातिको सूची प्रकाशित गरेको थियो । आदिवासी जनजातिको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकास र उत्थान एवम् राष्ट्रिय विकासको मूल प्रवाहमा समान सहभागिताका लागि मिति २०५८/१०/२५ मा आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ जारी गरियो । यस ऐनले सर्वप्रथम आदिवासी जनजातिको परिभाषा गर्‍यो । ऐनको दफा २ को 'क'ले "आदिवासी/जनजाति" भन्नाले आफ्नो मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज, छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान, छुट्टै सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएको अनुसूचीबमोजिमको जाति वा समुदाय सम्झनुपर्छ" भनी परिभाषित गर्‍यो । ऐनको अनुसूचीमा ५९ समुदायलाई आदिवासी जनजाति भनी सूचीकृत गरेको छ । विस्तृत विवरण अनुसूची- १ मा हेर्नुहुन अनुरोध छ । यद्यपि केही आदिवासी जनजातिहरू सूचीमा पर्न बाँकी रहेका छन् । यस विषयमा नेपाल

सरकारले आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानमार्फत अध्ययन गर्ने कार्य जारी राखेको छ ।

आदिवासी जनजातिका सन्दर्भमा देखिएका तमाम सवालहरू तथा तिनले भोग्दै आएका समस्याहरू सही ढङ्गले सम्बोधन गर्नका लागि प्रचलित कानुनमा भएका व्यवस्थाहरू पर्याप्त थिएनन् । यी समस्याहरू शान्तिपूर्ण तवरले समाधान होस् भन्ने विषयमा आदिवासी जनजातिहरूका अधिकार क्षेत्रमा कार्यरत रहेका सङ्घसंस्थाहरू सचेत रहेका हुनाले महासन्धि नं. १६९ को अनुमोदनको माग उठ्न थाल्यो । नेपालका आदिवासीहरूको मानव अधिकारसम्बन्धी वकिल समूह लाहुर्निपले नेपालको कानुनी प्रणाली र प्रचलित कानुनहरूलाई अध्ययन गरी महासन्धि नं. १६९ को अनुमोदनको सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदन (Feasibility Study) गरेको थियो ।

तत्कालीन राजसभा स्थायी समितिका अध्यक्ष पर्शुनारायण चौधरीको प्रमुख आतिथ्यमा सरकारका प्रतिनिधि, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको तत्कालीन निर्देशक लैला टेम्पो रेड्डी, आदिवासी जनजातिहरूका प्रतिनिधिहरूसमेतको सहभागितामा सन् २००४ सालमा राष्ट्रिय गोष्ठीको आयोजना गरिएको थियो । उक्त गोष्ठीमा महासन्धि नं. १६९ अनुमोदनका लागि गम्भीर छलफल भएको थियो । सन् २००४ अगस्ट ९ मा आदिवासी जनजाति दिवसको दिन तत्कालीन नेपाल सरकारले महासन्धिको अनुमोदन गर्ने घोषणा गरेको थियो ।

बिस्तृत शान्ति सम्झौतामार्फत नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) शान्ति प्रक्रियामा आए पश्चात् अन्य विषयका अतिरिक्त आदिवासी जनजातिको समस्या पनि समाधान गर्ने जिम्मेवारी सरकार, माओवादी र अन्य पक्षलाई पनि रहेको थियो । आदिवासी जनजाति महासङ्घ तथा आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको संयुक्त आयोजनामा काठमाडौँमा सन् २००५ मा महासन्धि नं. १६९ र नेपालमा शान्ति निर्माण (ILO Convention No.169 and Peace building Conference) विषयक अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनको आयोजना भएको थियो । सो सम्मेलनमा तत्कालीन नेपाल सरकारले अनुमोदन गर्ने पुनः प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको थियो ।^४ उक्त सम्मेलनमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका तर्फबाट महासन्धि

४ Dr. Om Gurung & Sarah Webster(Editors), ILO Convention 169 and Peace Building in Nepal, NEFIN and ILO, 2005

अनुमोदन गर्नुको औचित्यका विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत भएको थियो । महासन्धि अनुमोदन गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले नेपाल सरकारलाई सिफारिससमेत गरेको थियो ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनबाट आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, सन् १९८९ (महासन्धि नं. १६९) मा पारित भएको हो । यो महासन्धि आदिवासी जनजातिका लागि प्रमुख दस्तावेजकारूपमा रहेको छ । यस महासन्धिलाई नेपाल सरकारबाटमिति २०६४ भाद्र ५ तदनुसार २२ अगस्ट २००७ मा अनुमोदन भएको छ । उक्त महासन्धिको नेपाल पक्ष राष्ट्र भएलगत्तै आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र (UNDRIP-युएनड्रिप) प्रस्ताव नं. ६१/२९५ बाट सन् १३ सेप्टेम्बर २००७ मा पारित भएको हो । यस घोषणापत्रको पनि नेपाल पक्ष राष्ट्र भइसकेको छ ।

१.२ उद्देश्य

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हो ।^५ उजुरी ग्रहण गर्ने, अनुगमन तथा अनुसन्धान गर्ने, मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनहरूको पुनरावलोकन गर्ने आयोगको कार्य हो । मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि नेपाल सरकारलाई आवश्यक सुझाव तथा सिफारिस गर्नु आयोगको जिम्मेवारी हो ।

आफ्नो जिम्मेवारी वहन गर्नका लागि मानव अधिकारका प्राथमिकताका विषयहरूलाई पहिचान गरी गन्तव्य स्थलसम्म पुग्नका लागि आयोगले रणनीतिक योजना (सन् २०१५-२०२०) लागू गरेको छ । उक्त रणनीतिक योजनाले चारवटा उद्देश्य तय गरेको छ । उद्देश्य नं. ३ मा विपन्न, सीमान्तकृत एवम् पछाडि पारिएका वर्गको अधिकार सुनिश्चित गर्ने र उद्देश्य नं. ४ मा आयोग पहुँच विस्तार, प्रभावकारिता सुदृढीकरण एवम् संस्थागत विकास गर्ने उद्देश्य लिएको छ । उद्देश्यअनुसार प्रगति हासिल गर्नका लागि विपन्न, सीमान्तकृत एवम् पिछडिएका वर्गको अधिकार सुनिश्चितताका लागि विद्यमान कानूनको पुनरावलोकन तथा आवश्यक नयाँ नीति, नियमको मस्यौदा गर्ने रणनीतिक कार्यक्रम तय गरेको छ । सोका लागि

५ नेपालको संविधान, धारा २४९

आदिवासी जनजाति, मधेसी तथा लोपोन्मुख समुदायको भाषा, संस्कृतिको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न आवश्यक नीति नियम मस्यौदा गर्ने कार्यक्रम तयार गरेको छ ।^६ आयोगले आफ्नो पहुँच विस्तार गर्नका लागि आयोगको स्थायी संरचना निर्माण गर्ने क्रियाकलाप रहेको छ ।

मानव अधिकारभिन्न आदिवासी जनजातिको विषयवस्तु पनि पर्दछ । महासन्धि नं. १६९ र UNDRIP (युएनड्रिप) को पक्ष राष्ट्र नेपाल भइसकेको छ । कुनै पनि महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भइसकेपछि राष्ट्रिय स्तरमा सोको कार्यान्वयन गर्नु सम्बन्धित राज्यको जिम्मेवारी हुन्छ । नेपाल पक्ष राष्ट्र भइसकेको सन्धि वा सम्झौता कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गरी नभएको पाइएमा त्यसको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम हो ।^७ उक्त जिम्मेवारीअनुसार आयोगले महासन्धि नं. १६९ को कार्यान्वयन अवस्थाका सन्दर्भमा अध्ययन गरेको हो ।

महासन्धि नं. १६९ को कार्यान्वयन अवस्था प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्नुको प्रमुख उद्देश्य नेपाल सरकारबाट उक्त महासन्धिको कार्यान्वयन अवस्था उजागर गरी आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार प्रभावकारीढङ्गले संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्नका लागि सरकारको ध्यानाकर्षण गराउनु हो । त्यसका साथसाथै आदिवासी जनजातिबारे सरोकार राख्ने सरोकारवालालाई जानकारी उपलब्ध गराउने हो ।

१.३ अध्ययन विधि

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगद्वारा निरन्तर रूपमा मानव अधिकारको संरक्षण, अनुगमन, अनुसन्धान तथा संवर्द्धन कार्य गर्दा प्राप्त सूचना, तथ्य तथा जानकारीहरूलाई यस प्रतिवेदनको आधार बनाइएको छ । विस्तृत विवरण अनुसूचीमा हेर्नुहुन अनुरोध छ । त्यस्तै आयोगको केन्द्रीय, प्रादेशिक तथा शाखा कार्यालयहरूबाट प्राप्त प्रतिवेदनहरूलाई पनि आधार बनाइएको छ । त्यस्तै यस क्षेत्रमा कार्यरत रहेका विभिन्न अन्तरसरकारी निकाय, अन्तर्राष्ट्रिय/राष्ट्रिय संस्थाहरूबाट प्रसारित तथा प्रकाशित प्रकाशनहरूलाई पनि आधार बनाइएको छ ।

६ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको रणनीतिक योजना (सन् २०१५-२०२०) पृ. ४७ ।

७ नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ (छ) ।

प्रतिवेदनलाई अन्तिम स्वरूप दिनका लागि विज्ञहरूबाट मस्यौदाउपर राय सुभावा एवम् परामर्श लिने कार्य गरिएको थियो । त्यस्तै आयोगमा कार्यरत कर्मचारीहरूका तर्फबाट पनि सुभावा प्राप्त गरिएको थियो । बाह्यएवम् आन्तरिक तवरबाट प्राप्त सुभावाहरूलाई पनि प्रतिवेदनको आधार बनाइएको छ ।

यस प्रतिवेदनमा आदिवासी जनजातिका सोह्रवटा अधिकारहरूको अवस्थाउपर विश्लेषण गरिएको छ । जसमा, आदिवासी जनजातिका सामान्य मानव अधिकारदेखि विशिष्ट मानव अधिकारका विषयहरू समावेश छन् ।

१.४ अध्ययनको सीमा

आदिवासी जनजातिको क्षेत्रमा सर्वप्रथम अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनबाट आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ (महासन्धि नं. १६९) मा पारित भएको हो । यो महासन्धि आदिवासी जनजातिका लागि प्रमुख दस्तावेजकारूपमा रहेको छ । उक्त महासन्धिलाई नेपाल सरकारले मिति २०६४ भाद्र ५ (तदनुसार सन् २००७) मा अनुमोदन गरेको थियो । उक्त महासन्धिको नेपाल पक्ष राष्ट्र भएलगत्तै संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र युएनड्रिप (UNDRIP), २००७ मा पारित भएको हो । यस घोषणापत्रको पनि नेपाल पक्ष राष्ट्र भइसकेको छ ।

कुनै पनि महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भइसकेपछि राष्ट्रिय स्तरमा सोको कार्यान्वयन गर्नु सम्बन्धित राज्यको जिम्मेवारी हुन्छ । नेपाल पक्ष राष्ट्र भइसकेको सन्धि वा सम्झौता कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गरी नभएको पाइएमा त्यसको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारि गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम हो ।^८ संविधान तथा ऐनद्वारा तोकिएको जिम्मेवारी वहन गर्ने दौरानमा यो प्रतिवेदन तयार पारिएको हो । महासन्धिलागू भएदेखि १० वर्षअर्थात् मिति २०७४ भाद्र ५ सम्मको अवधिलाई मात्र प्रतिवेदनको समयसीमा बनाइएको छ । नेपालको संविधानमा रहेको संवैधानिक व्यवस्था, कानुनी व्यवस्था, मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य-मान्यता, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय दस्तावेज, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन गर्ने क्रममा नेपाल सरकारबाट भए गरेका कामकारवाही तथा सोको क्रममा तयार भएका दस्तावेज र प्रकाशन र

८ नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ (छ) ।

गैससक्षेत्रबाट भएका शोधहरूलाई पनि यस प्रतिवेदनको आधार बनाइएको छ । सरकारले आदिवासीजनजातिहरूको विकासका लागि ल्याएका कार्यक्रम तथा छुट्टयाएको बजेटलाई पनि अध्ययनको विषय बनाइएको छ । महासन्धिले नेपालको शान्ति प्रक्रिया र द्वन्द्व व्यवस्थापनमा खेलेको भूमिकाकोबारेमा पनि छोटकरीमा चर्चा गरिएको छ ।

आदिवासी जनजातिहरूको सम्बन्धमा महासन्धिमा भएको सामान्य मानव अधिकारको व्यवस्था, विशेष मानव अधिकारको व्यवस्थालाई आधार बनाई राष्ट्रिय स्तरमा प्रचलित नीतिगत तथा कानुनी कुरालाई मध्यनजर गरिएको हुनाले मानव अधिकारसम्बन्धी बृहत् विषयबस्तुहरू समेट्न सकिएको छैन ।

आदिवासी जनजाति एवम् महासन्धि नं. १६९

२.१ महासन्धि नं. १६९ को पृष्ठभूमि

आदिवासी जनजातिहरूको मौलिकता र विविधता तथा उनीहरूको भिन्न अवस्था, समस्या र सवाललाई ख्याल गर्दै, उनीहरूको मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले छुट्टै महासन्धिको आवश्यकता महसुस गरी आदिवासी जनजाति सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ (महासन्धि नं. १६९) जारी गरेको हो। यो महासन्धि जारी गर्नु पूर्व अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले आदिवासी तथा कबिला जन-समुदायसम्बन्धी महासन्धि, १९५७ (महासन्धि नं. १०७) कार्यान्वयनमा रहेको थियो।

सन् १९५७ को महासन्धि नं. १०७ लाई प्रतिस्थापन गर्दै हालको महासन्धि नं. १६९ सन् १९८९ मा आएको हो। आदिवासी जनजातिका अधिकार संरक्षण सम्बन्धमा राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय गैसस, प्रबुद्ध वर्ग, मानव अधिकारकर्मीहरूका तर्फबाट उद्दै गएका मूल्य-मान्यतालाई महासन्धि नं. १०७ ले सम्बोधन गर्न नसकिरहेको हुनाले विभेद रोकथाम तथा अल्पसङ्ख्यकहरूको संरक्षणसम्बन्धी उपआयोगले आफ्नो सदस्य मार्टिनेज कोबोलाई आदिवासी जनजातिहरूको विभेद सम्बन्धमा बृहत् अध्ययन गर्न तथा त्यस्तो विभेदलाई उन्मूलन गर्ने राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय उपायहरूलाई सुझाउनका लागि सन् १९७१ मा विशेष कार्यदिशावाहकरूपमा नियुक्त गर्‍यो। उनले प्रस्तुत गरेको अध्ययन प्रतिवेदनलाई मार्टिनेज कोबो अध्ययन भनेर पनि चिनिन्छ।^९ तत्पश्चात् अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले महासन्धि नं. १६९ ल्याएको हो। मार्टिनेज कोबोले पेस गरेको प्रतिवेदनका आधारमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा “आदिवासी जनजातिसम्बन्धी कार्य समूह” नामक संयन्त्रको स्थापना भएको हो। संयुक्त राष्ट्रसङ्घले आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र (UNDRIP)-६१/२९५, सन् १३ सेप्टेम्बर २००७ मा पारित गरेको हो।

९ आदिवासी जनजातिका अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूका लागि हातेपुस्तक, एसिया पसिफिक फोरम, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, अध्याय १ घोषणापत्रको पृष्ठभूमि पृ. ४।

सन् १९८९ मा महासन्धि नं. १६९ ले औपचारिक स्वरूप अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनबाट प्राप्त गरिसके पश्चात् वि.सं. २०६४ साल भाद्र ५ (२२ अगस्त २००७) मा मात्र नेपाल सरकारले उक्त महासन्धिको अनुमोदन गरेको हो। संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र (UNDRIP)-६१/२९५ जारी हुनुपूर्वै नेपालले महासन्धि नं. १६९ अनुमोदन गरिसकेको हुनाले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्रमा नेपालले हस्ताक्षर गर्ने वेलामा "Government had always protected and promoted the rights of indigenous people. Indeed, the country's interim-Constitution reflected the new Government's commitment to supporting Nepal's indigenous peoples. Nepal understood that the Decalration (UNDRIP) represented the good intentions of the international community to protect and promote the rights of indigenous peoples, and did not create any new rights."^{१०} विचार व्यक्त गरी घोषणापत्रको पक्षमा मतदान गरी पक्ष राष्ट्र बनेको थियो।

उक्त घोषणापत्रमा उल्लिखित व्यवस्थाका बारेमा प्रोफेसर रोडल्फो स्टेभेन ह्यागेन (पूर्व विशेष समाधीक्षक) लेख्नुहुन्छ "Whereas the Decalration reaffirms that indigenous individuals are entitled without discrimination to all human rights recognized in international law, indigenous peoples also possess collective rights which are indispensable for their existence, well-being and integral development as peoples"^{११}

घोषणापत्रको विपक्षमा रहेका अमेरिका, क्यानडा, अस्ट्रेलिया र न्युजिलैन्डले पनि पछि घोषणापत्रको पक्षमा हस्ताक्षर गरेका हुन्। क्यानडा, अस्ट्रेलिया र न्युजिलैन्डका सरकार प्रमुखहरूले आआफ्ना देशका आदिवासीहरूसँग विगतमा भए गरेका अन्यायका सन्दर्भमा राज्यका तर्फबाट सार्वजनिक माफीसमेत मागेका थिए। प्राध्यापक जेम्स आनायालगायतका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनवेत्ताहरूका अनुसार घोषणापत्र सबैले स्वीकार गरिसकेको हुनाले अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी मान्यताअनुसार प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको हैसियत प्राप्त गरिसकेको छ। मानव अधिकारको

10 "https://www.un.org/press/en/2007/ga10612.doc.htm" https://www.un.org/press/en/2007/ga10612.doc.htm visited 2nd August 2017

11 Rodolfo Stavenhagen, Making the Decalration Work, Claire Charters and Rololfo Stavenhagen (eds.) Making the Decalration Work, The United Nations Decalration on the Rights of Indigenous Peoples, IWGIA, 2009 P. 363

विश्वब्यापी घोषणापत्र १९४८ (UDHR) ले अन्तर्राष्ट्रिय प्रथाजनित बाध्यात्मक हैसियत पाएजस्तो घोषणपत्र (UNDRIP) ले पनि उक्त हैसियत प्राप्त गरिसकेको अवस्था छ। हाल यस महासन्धिलाई विश्वभर २३ राष्ट्रहरूले अनुमोदन गरिसकेका छन्। पछिल्लो अवस्थामा ५ जुन २०१८ मा अनुमोदन गर्ने राष्ट्र लकजेम्बर्गको हकमा महासन्धि, ५ जुन २०१९ देखि लागू हुन गइरहेको छ।

आदिवासी जनजातिको मानव अधिकार संरक्षणार्थ यो कदम नेपाल सरकारको विशिष्ट योगदानको रूपमा रहेको छ। यस सँगसँगै आदिवासी जनजातिहरूको सामूहिक अधिकारबाहेकका अन्य मानव अधिकार संरक्षण सम्बन्धमा नेपाल सरकारले यसपूर्व विभिन्न मितिमा सातवटा प्रमुख मानव अधिकार महासन्धि अनुमोदन गरिसकेको छ। सबै प्रकारका जातीय विभेद उन्मूलन गर्ने महासन्धि १९६९ (सर्ड), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध १९६६, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ लगायत मानव अधिकारसम्बन्धी प्रमुख महासन्धिहरू नेपालले अनुमोदन गरिसकेको छ। सबै प्रकारका जातीय विभेद उन्मूलन गर्ने समिति सर्ड (CERD) मा सरकारले पेस गर्ने प्रतिवेदनमा आदिवासी जनजातिसम्बन्धी प्रगत विवरण प्रेषित गर्दै आइरहेको छ। नीतिगत रूपमा आदिवासी जनजातिहरूको विकासको सवाल नेपालको आठौँ पञ्चवर्षीय योजनादेखिको आवधिक योजनाहरूमा समाहित हुँदै आइरहेको छ।

२.२ महासन्धि नं. १६९ को परिचय

आदिवासी जनजातिहरूको पहिचान तथा सामूहिक अधिकारको मान्यता, संरक्षण तथा संवर्द्धनका निमित्त आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ (महासन्धि नं. १६९) महत्त्वपूर्ण कानून हो। यस महासन्धिले आदिवासी जनजातिको पक्षमा कुनै नयाँ अधिकार सृजना गरेको नभई प्रचलित मानव अधिकार कानून तथा विधिशास्त्रमा भएका व्यवस्थाहरू आदिवासीको सन्दर्भमा पनि लागूहुन्छ भन्ने कुराको समष्टिगत दस्तावेज हो। पक्ष राष्ट्रको हैसियतले यस महासन्धिको नेपालले कार्यान्वयन गर्नु संवैधानिक दायित्व हो।^{१२} नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ अनुसार महासन्धिको प्रत्येक प्रावधान नेपाल कानूनसरह लागू हुने र प्रचलित नेपाल कानून महासन्धिसित बाभिएको खण्डमा नेपाल कानून अमान्य भई महासन्धिकै व्यवस्था लागूहुन्छ। यस महासन्धिमा अधिकारको सारवान व्यवस्था

१२ नेपालको संविधान, २०१५ को धारा ५१(ख) ३

(Substantive Provision Rights) र ती अधिकार प्रचलनका लागि प्रक्रियागत व्यवस्थाहरू (Procedural Provisions) रहेका छन् ।

सन् १९५७ मा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले जारी गरेको पुरानो महासन्धि नं. १०७ ले आदिवासी जनजातिको विविधतालाई आत्मसात् नगरी अन्य समुदायमा मूल प्रवाहीकरण गर्ने अवधारणा वोकेको हुनाले सम्बन्धित समुदायबाट उक्त महासन्धि आदिवासीमैत्री नभई विलयनकारी रहेको भनी आलोचना हुदै आइरहेको थियो । यद्यपि पुर्ख्यौली थातथलोमा आदिवासीहरूको अविच्छिन्न अधिकार (Pre-existing rights) रहन्छ भन्ने कुरा स्वीकार गरिएको थियो । धेरै छलफल, अन्तरक्रिया, अनुसन्धान गरी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले पुरानो महासन्धिमा रहेको कमी कमजोरीलाई महसुस गरी आदिवासी जनजातिहरूको विशिष्टतालाई ख्यालमा राख्दै विविधतालाई सम्बोधन हुने गरी सन् १९८९ मा महासन्धि नं. १०७ लाई विस्थापित गरी महासन्धि नं. १६९ जारी भएको हो ।

यो महासन्धि बाध्यकारी कानुन हो । महासन्धिले आदिवासी जनजातिहरूको विशेषता र सामूहिक अधिकारको प्रत्याभूति गर्दछ । आदिवासी जनजातिहरूसँग सरोकार रहने नीति निर्माण र निर्णय प्रक्रियाहरूमा आदिवासी जनजातिहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता, परामर्शको अधिकारलाई सुनिश्चितता गर्दछ । आफ्नो विकास कसरी गर्ने भन्ने विषयमा प्राथमिकता निर्धारण गर्न पाउने (Self-determined Development) अधिकार, विकासका योजना पहिचान, तर्जुमा, कार्यान्वयन, मूल्याङ्कन तथा लाभको अधिकार रहने कुराहरू यसमा रहेका छन् । आदिवासी जनजातिको पुर्ख्यौली थातथलो रहेको भूमि, भूभाग तथा प्राकृतिक स्रोत साधनहरूमा उनीहरूको अधिकार रहने गर्दछ । जसमा, स्व-व्यवस्थापनको अधिकार, त्यसमा रहेको सांस्कृतिक र आध्यात्मिक सम्बन्धलाई खलल गर्न नमिल्ने, जबरजस्ती विस्थापन गर्न नमिल्ने, मन्जुरी लिएर विकल्प तथा प्रक्रिया बनाएरमात्र पुनर्वास गर्न पाइने आदि रहेका छन् ।

विकास निर्माणसम्बन्धी काम गर्दा अग्रिम सुसूचित स्वतन्त्र मन्जुरीको अधिकार रहन्छन् । त्यस्तै स्व-व्यवस्थापनको सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दै आदिवासी जनजातिहरूको भाषा, कला तथा संस्कृतिको संरक्षणसमेतको प्रत्याभूति महासन्धिले गर्दछ । आदिवासीहरूको प्रथाजनित कानुन तथा न्याय व्यवस्थालाई अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार र राष्ट्रिय कानुनसँग मेल खाने गरी अभ्यास गर्न

पाउनेदेखि लिएर फौजदारी अभियोगहरूमा केही न्यायिक सुविधासम्मका व्यवस्था रहेका छन् । उदाहरण स्वरूप: दण्ड-सजायमा थुनामा राख्नुभन्दा अन्य वैकल्पिक सजाय अवलम्बन गर्नुपर्नेजस्ता व्यवस्थाहरू रहेका छन् । महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने देशहरूमा समन्यायिक र समावेशी समाजको निर्माणका लागि गरिने संवैधानिक र कानुनी सुधारमा यस महासन्धिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । ग्वाटेमालामा ३७ वर्षसम्म चलेको गृहयुद्धलाई समाप्त गरी शान्ति सम्भौतामा पुग्न यस महासन्धिको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको थियो । ।

वि.सं. २०६४/४/२२ मा सरकारी वार्ताटोली र आदिवासी जनजाति महासङ्घ तथा आदिवासी जनजाति संयुक्त सङ्घर्ष समिति, नेपालका प्रतिनिधिबीच भएको सहमतिको बुँदा नं. ११ मा महासन्धि नं. १६९ को अनुमोदन गर्ने प्रस्तावलाई अविलम्ब पारित गराइने व्यवस्था राखिएको थियो ।^{१३} नेपाल सरकारले अनुमोदन गरिसकेको महासन्धि नं. १६९ को कार्यान्वयनका क्रममा आवश्यकताअनुसार ऐन कानून संशोधन गरी कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको थियो ।

यस महासन्धिमा ९ भाग ४४ वटा धाराहरू रहेका छन् । प्रस्तावनामा विश्वभर सांस्कृतिक विविधता र सामाजिक तथा पर्यावरणीय सद्भाव कायम राख्नमा आदिवासी जनजाति समुदायको विशिष्ट योगदानको स्मरण गरिएको छ । उनीहरूको परम्परागत कानून, प्रथा, मूल्यमान्यता तथा दृष्टिकोणहरू लोप हुँदै गएकोमा चिन्ता व्यक्त गरिएको छ । यस्तै विश्वका धेरै भागमा अन्य समुदायसह आदिवासी जनजातिहरूले आफ्नो मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न नपाएको कुरा पनि उल्लेख भएको छ ।

भाग १ धारा १ देखि १२ सम्म सामान्य नीति, भाग २ धारा १३ देखि १९ सम्म भूमिसम्बन्धी, भाग ३ धारा २० मा भर्ना तथा रोजगारीका व्यवस्थाहरू, भाग ४ धारा २१ देखि २३ सम्म व्यावसायिक तालिम, हस्तकला र ग्रामीण उद्योगहरूसम्बन्धी व्यवस्था, भाग ५ धारा २४ देखि २५ सम्म सामाजिक सुरक्षा तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी, भाग ६ धारा २६ देखि ३१ सम्म शिक्षा तथा सञ्चार माध्यम, भाग ७ धारा ३२ मा सीमा वारपारको सम्पर्क र सहयोग, भाग ८ धारा ३३ मा प्रशासनसम्बन्धी, भाग ९ धारा ३४ र ३५ मा सामान्य प्रावधानहरू र भाग १० धारा ३६ देखि ४४ सम्म अन्तिम प्रावधानहरू रहेका छन् ।

१३ नेपालको शान्ति प्रक्रियामा हालसम्म भएका सम्भौता, सहमति, समझदारी, घोषणा र निर्णयहरूको सङ्कलन, नेपाल सरकार शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, २०७१ पृ. ९४ ।

महासन्धि कार्यान्वयन अवस्था

३.१ महासन्धि कार्यान्वयनमा सरकारबाट भएका प्रगति

नेपाल सरकारले महासन्धि नं. १६९ को अनुमोदन मिति २०६४ भाद्र ५ मा गरेको हो । अनुमोदनपश्चात् सन्धिबाट उत्पन्न दायित्वको विषयमा एक अध्ययन गरेको थियो । उक्त अध्ययनले सरकारले गर्नुपर्ने काम कारबाही तथा दायित्वको पहिचान गरेको थियो । तत्कालीन समयमा महासन्धि कार्यान्वयन तथा आदिवासीहरूको विषय हेर्नका निम्ति प्रत्येक मन्त्रालयमा फोकल कर्मचारी स्थापना गरिएको थियो । तर त्यसले निरन्तरता पाउन सकेन । महासन्धि कार्यान्वयनका निम्ति तत्कालीन स्थानीय विकास मन्त्रालयको सहसचिव संयोजक, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानका सदस्य सचिव सहसंयोजक, सबै मन्त्रालयका प्रतिनिधिहरू सदस्य रहने गरी एक विज्ञ समिति बनेको थियो । यस समितिमा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका प्रतिनिधि पर्यवेक्षककारूपमा रहने व्यवस्था थियो ।

यस समितिले आदिवासी जनजातिका प्रतिनिधिमूलक सङ्घसंस्था, विज्ञ तथा सरकारका सरोकारवाला मन्त्रालय र निकायसमेतसँग परामर्श गरी महासन्धि कार्यान्वयन राष्ट्रिय कार्ययोजना (National Action Plan for the Implementation of the ILO Convnetion No. 169) तयार गरेको थियो । उक्त कार्ययोजना तत्कालीन स्थानीय विकास मन्त्री माननीय रामचन्द्र भालाई बुभाइएको थियो । उक्त कार्ययोजना मन्त्री परिषद्मा विचाराधीन अवस्थामा रहेको छ ।^{१४} सन् २०१५ मा महासन्धिअनुसारको दोस्रो प्रतिवेदन अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनमा प्रस्तुत भइसकेको छ ।^{१५} आदिवासी जनजाति जिल्ला समन्वय समिति गठन तथा कार्यसञ्चालन कार्यविधि, २०७२ अनुसार ७५ वटै जिल्लामा जिल्ला समन्वय समितिलेसक्रियरूपमा कार्य गरिरहेको छ ।^{१६} कर्मचारी संयन्त्रमा आरक्षणको नीति लागू गरिएको छ । महिला ३३ प्रतिशत, आदिवासी जनजाति २७ प्रतिशत, मधेसी २२ प्रतिशत, दलित ९ प्रतिशत, अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई ५ प्रतिशत,

14 A/HRC/WG.6/23/NPL/1-Page 10

15 IBID

16 IBID

पिछडिएको क्षेत्रका लागि ४ प्रतिशत रहने गरी आरक्षणको व्यवस्था मिलाइएको छ । सुरक्षा निकायमा पनि आरक्षणको नीति अवलम्बन गरिएको छ ।

चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनामा पनि महासन्धि कार्यान्वयनका लागि कार्ययोजना बनाई सरकारबाट अनुमोदन गराई सोअनुरूप मौजुदा कानुन पुनरावलोकन गरी परिमार्जन गर्ने वा नयाँ कानुन तर्जुमा गर्ने जिम्मेवारी सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयलाई तोकिएको थियो तर मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयन प्रगति प्रतिवेदन (आर्थिक वर्ष ०७२/७३) अनुसार हालसम्म कार्यान्वयन हुनसकेको छैन । त्यस्तै संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षामार्फत प्राप्त सिफारिस कार्यान्वयन कार्ययोजना सन् २०११-२०१६ मा पनि आदिवासी जनजातिको हक अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि आवश्यक कानुन तर्जुमा गर्ने लक्ष्य लिए पनि कार्यान्वयन हुनसकेको छैन ।

उक्त कार्य योजना पारित गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि तथा सिफारिस अनुगमन समिति, आदिवासी जनजातिको अधिकार हेर्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विशेष समाधीक्षक र महिला विरुद्धका सबै विभेद अनुगमन समिति (Committee on Elimination of All forms of Discrimination Against Women (CEDAW) समेतले नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको थियो । सोका लागि आदिवासी जनजातिहरूले पनि निरन्तर दवाव नेपाल सरकारलाई दिँदै आइरहेका छन् । तर, कार्ययोजना हालसम्म अवलम्बन हुनसकेको छैन ।

आदिवासी जनजाति तथा लोपोन्मुख समुदायको भाषा, संस्कृति, साहित्य, कला आदि प्रवर्द्धनका लागि लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको छ । यसै सिलसिलामा काठमाडौँ, ललितपुर, भक्तपुर र काभ्रेपलान्चोकमा जातीय भाषा वैज्ञानिक सर्वेक्षण कार्य सम्पन्न भएको छ । मगर, सुनुवार, चाम्लिङलगायत विभिन्न १९ वटा समुदायको मातृभाषा साक्षरता तथा प्रशिक्षण सम्पन्न भएको र यसबाट प्रशिक्षित सङ्ख्या एक हजार जना रहेको छ ।^{१७}

विविध जातजाति र समुदाय संस्कृति संरक्षणमा लागेका विभिन्न सङ्घ, संस्था

१७ नेपाल सरकारद्वारा नेपालको संविधानको धारा ५३ बमोजिम प्रस्तुत गरिएको नेपाल सरकारको वार्षिक प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को पृष्ठ २८/२९ ।

प्रतिष्ठानहरूलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, साहित्य-कला, चलचित्र, सम्पदा संरक्षण तथा विकासका लागि संस्कृति प्रवर्द्धन कार्यक्रममार्फत आर्थिक अनुदान उपलब्ध गराइएको छ । राष्ट्रिय भाषा आयोग गठन भई आयोगबाट आवश्यक कार्य भइरहेको छ ।^{१८} संयुक्त राष्ट्रसङ्घको जातीय भेदभाव उन्मूलन समितिमा आदिवासी जनजातिको क्षेत्रमा भएका प्रगति विवरण आवधिक प्रतिवेदनमार्फत नेपाल सरकारले प्रस्तुत गर्दै आइरहेको छ । त्यस्तै विश्वव्यापी आवधिक समीक्षामा पनि यसलाई स्थान दिइएको छ ।

३.२ आदिवासी जनजातिको पहिचान : सवाल र समस्या

कुनै पनि जातजातिको पहिचान भनेको उनीहरूको भाषा, संस्कृति र सङ्घसंस्था नै हो । त्यस्तै आदिवासी जनजातिको पहिचान पनि उनीहरूको आफ्नो भाषा, भेषभूषा, लिपि, प्रथा, परम्परा, संस्कृति, जीविकोपार्जन गर्ने पेसा, सामाजिक रीतिरिवाज सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा स्थापित सामाजिक सङ्घसंस्थाहरूनै पहिचानको आधार हो ।

आदिवासीजनजातिको परिभाषा गर्ने सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा धेरै प्रयासहरू भएका छन् र अभै भइरहेका पनि छन् । तर, हालसम्म सर्वमान्य परिभाषा हुन सकेको छैन । आफ्नो परिभाषा आफै गर्न पाउनुपर्दछ भन्ने आदिवासी जनजातिको अधिकार तथा चाहनाको सम्मान गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिँदै औपचारिक तवरबाट परिभाषित गर्न खोजिएको कार्यको विरोध गर्दै आएका छन् । यस सम्बन्धमा आदिवासी जनजातिसम्बन्धी कार्य समूहका पूर्वअध्यक्ष एरिका डायसले “आदिवासी जनजातिहरूअरुले थोपरिदिएका परिभाषाहरूबाट पीडित भएका छन्” भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

मार्टिनेज कोवोले “आदिवासी जनजातिसम्बन्धी विभेदहरूको कारणको अध्ययन प्रतिवेदन”मा काम चलाउ (working Definition) परिभाषा गरेका छन् । जुन धेरै सान्दर्भिक देखिन्छ । उहाँबाट भएको परिभाषा यसप्रकार रहेको छ :

“Indigenous communities, peoples and nations are those which, having a historical continuity with pre-invasion and pre-colonial societies that developed on their territories, consider themselves

१८ नेपाल सरकारद्वारा नेपालको संविधानको धारा ५३ बमोजिम प्रस्तुत गरिएको नेपाल सरकारको वार्षिक प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को पृष्ठ २८/२९ ।

distinct from other sectors of the societies now prevailing in those territories, or parts of them. They form at present non-dominant sectors of society and are determined to preserve, develop and transmit to future generations their ancestral territories, and their ethnic identity, as the basis of their continued existence as peoples, in accordance with their own cultural patterns, social institutions and legal systems."¹⁹

“आदिवासी समुदाय, जनजाति तथा राष्ट्र भनेका ती समुदाय, जनजाति र राष्ट्र हुन्, जसको आक्रमण हुनुपूर्वको तथा पूर्वऔपनिवेशिक अवस्थामा आफ्नै भूभागमा विकास भएका समाजसँग ऐतिहासिक निरन्तरता रहेको हुन्छ। उनीहरू आफूलाई ती भूभागमा वा तिनका कुनै भागमा अहिले प्रचलित समाजका अन्य क्षेत्रभन्दा पृथक् ठान्दछन्। उनीहरू हाल समाजका प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा रहेका छन् र आफ्नो पुर्ख्यौली भूभाग र आफ्नो जातीय पहिचानको संरक्षण तथा विकास गर्न तिनलाई आफ्नै सांस्कृतिक ढाँचा, सामाजिक संस्था र कानुनी प्रणालीबमोजिम जनजातिको निरन्तर अस्तित्वको आधारका रूपमा आफ्ना सन्ततिहरूमा हस्तान्तरण गर्न दृढ छन्।”²⁰

आदिवासी जनजातिको पहिचान सन्दर्भमा International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA) ले आफ्नो प्रकाशनमा “A people may be classified as “Indigenous” only if it so chooses by perpetuating its own distinctive institutions and identity.”²¹ भनी उल्लेख गरेको छ। आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ ले पनि आदिवासी जनजातिको परिभाषा गरेको छैन। तर, धारा १ मा उनीहरूको पहिचानको आधार खडा गरेको छ। साथै आदिवासी वा जनजातिको पहिचान उनीहरू आफैले गर्न सक्दछन् भन्ने प्रावधान पनि राखेको छ। त्यसको साथसाथै आदिवासी र जनजातिलाई पहिचान

१९ Study of the problem of discrimination against indigenous population (E/CN.4/sub.2/1986/7).

२० आदिवासी जनजातिका अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र। राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूका लागि हातेपुस्तक, एसिया पेसिफिक फोरम, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, अध्याय १ पृ. ७।

२१ Earni Chris (edit.) The Concept of Indigenous Peoples in Aisa, A Resource Book, International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA), Printed in Thailand, 2008 P. 37

गर्ने आधार पनि उल्लेख गरेको छ ।

- Tribal peoples whose social, cultural and economic conditions distinguish them from other sections of the national community, and whose status is regulated wholly or partially by their own customs or traditions or by special laws or regulations.
- Peoples who are regarded as indigenous on account of their descent from the populations which inhabited the country, or a geographical region to which the country belongs, at the time of conquest or colonization or the establishment of present State boundaries and who, irrespective of their legal status, retain some or all of their own social, economic, cultural and political institutions.
- The Convention also states that self-identification as indigenous or tribal shall be regarded as a fundamental criterion for determining the groups to which the provisions of this Convention apply.

भारतले पनि आदिवासी जनजातिको परिभाषा गरेको छैन । तर, संविधानमा ट्राइबस (Tribes) भनी उल्लेख गरेको छ । तर, यिनीहरूको हक अधिकारबारे संविधानको मौलिक हक र राज्यको निर्देशक सिद्धान्त, नीति र दायित्व खण्डमा संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ । संविधानको प्रस्तावनामा मौलिक र मानव अधिकारप्रति प्रतिबद्धता जनाउँदै भाग ३ मौलिक हक र कर्तव्य खण्ड, धारा १८ समानताको हकको तर खण्डमा आदिवासी जनजाति समेतको विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न सकिने प्रावधान गरेको छ । धारा ४२ को सामाजिक न्यायको हकअन्तर्गत समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागी हुन पाउने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । भाग ४ राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व भागमा आदिवासी जनजातिको सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, भाषाको संरक्षण, समग्र विकास तथा प्रवर्द्धन सन्दर्भमा नीति अवलम्बन गरेको छ ।

नेपालमा आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ को दफा २ (क) ले आदिवासी जनजातिको परिभाषा गरेको छ । जसअनुसार, “आदिवासी/जनजाति” भन्नाले आफ्नो मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज, छुट्टै

सांस्कृतिक पहिचान, छुट्टै सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएको अनुसूचीबमोजिमको जाति वा समुदाय सम्झनुपर्छ। ऐनको अनुसूचीमा ५९ वटा जनजाति वा समुदायलाई आदिवासी जनजातिकारूपमा सूचीकृत गरेको छ।

उक्त ऐनको अनुसूचीमा सूचीकृत आदिवासी जनजातिहरूको सूची पूर्ण छैन भनी चौतर्फी आवाज उठिरहेको हुनाले छानविन गरी प्रतिवेदन पेस गर्न जुन गौचनको संयोजकत्वमा ९ सदस्यीय कार्यदल सरकारले गठन गरेको थियो। त्यसपछि प्रा.डा. ओम गुरुङको संयोजकत्वमा सरकारद्वारा गठित पुनःसूचीकरण उच्चस्तरीय कार्यदलले ८१ जातिलाई आदिवासी जनजातिमा र डा.दिलबहादुर क्षेत्रीको संयोजकत्वमा गठित कार्यदलले खस-क्षेत्री जातिलाई आदिवासीमा सूचीकरण गर्न सिफारिस गरेको छ।^{२२}

सवाल/समस्या

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले महासन्धि नं. १६९ निर्माण गरेपश्चात् नेपालले आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ को दफा २ ले आदिवासी जनजातिलाई परिभाषा गरी पहिचान गरिसकेको छ। नेपालले कानुनी हिसावले पहिचान गरिसकेपश्चात् मात्र संयुक्त राष्ट्रसङ्घले आदिवासी जनजातिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, २००७ जारी गरेको हो। उक्त घोषणापत्रलाई पनि नेपालले स्वीकार गरेको छ। कानुनी व्यवस्था भएदेखि आदिवासी जनजातिको अधिकार संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा थोरबहुत प्रयास जारी राखेसँगै नेपालको संविधानमा आदिवासी जनजातिसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। संविधानको मौलिक हकको रूपमा प्रदत्त समानताको हक र समाजिक न्यायको हकअन्तर्गत आदिवासी जनजातिलाई समेटिएको छ।

पहिचानको सवाल सामाजिक न्यायको हकसँग जोडिएको हुनाले आदिवासी जनजातिहरूलाई समानुपातिक समावेशिताको आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिताको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनुपर्ने देखिन्छ।

आदिवासीको पृथक् पहिचानलाई आदिवासी जनजाति प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ ले कानुनीरूपमा नै मान्यता दिइसकेको अवस्थामा स्थानीय तहको निर्वाचन र राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन प्रयोजनका लागि अल्पसङ्ख्यकको सूची प्रकाशित गरेको

२२ आदिवासी जनजाति बुलेटिन अङ्क १३, माघ २०७१, आदिवासी जनजातिउत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (आजउरा) पृष्ठ ५।

छ । नेपाल राजपत्रमा क्रमशः मिति २०७४/०१/११ र २०७४/०९/०८ गते प्रकाशित सूचीमा ९८ जातिलाई सूचीकृत गरेको छ । विस्तृत विवरण अनुसूची-२ हेर्नुहुन अनुरोध छ । दुवै सूचीमा एउटै विवरण भए पनि दुईवटा निर्वाचनका लागि तत् मितिमा सूचना प्रकाशित गरेको पाइन्छ । नेपालको संविधानको धारा ३०६ को उपधारा (१) को खण्ड (क) को अधीनमा रही राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ को जातीय विवरणमा उल्लेख भएका कुल जनसङ्ख्याको ०.५ प्रतिशतभन्दा कम जनसङ्ख्या रहेका दलित जातिबाहेक अल्पसङ्ख्यक जाति भनी सूचीकृत भएका ९८ जाति/समुदायमध्ये आदिवासी जनजातिमा सूचीकृत ५९ मध्ये ५६ जातिलाई अल्पसङ्ख्यककै सूचीमा सूचीकृत गरेको छ । ती ५६ मध्ये ३९ जाति सूचीकृत छन् भने १८ जातिहरू आदिवासीकै समुदायमा पर्ने जाति छन् । विस्तृत विवरण अनुसूची-३ हेर्नुहुन अनुरोध छ ।

समान राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिकलगायतको अधिकार अभ्यास गर्न पाउने हकमा चुनौती खडा भएको छ । आदिवासी जनजातिको पहिचानको विषयलाई लिएर संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सबै प्रकारको जातीय विभेद उन्मूलन समितिले आफ्ना ९५ औं सत्रमा पहिचान नगरिएका आदिवासीहरूलाई पहिचान दिनुपर्ने सिफारिस गरेको छ ।^{३३} अझै पनि कतिपय आदिवासीहरूको सूचीकरण हुन नसकेको अवस्था विद्यमान छ । नेपाल सरकार तथा आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानबाट यस सम्बन्धमा पटक-पटक अनुसन्धान तथा सोध भएपनि हालसम्म अन्तिम किनारा लागि सकेको अवस्था छैन ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनबाट पारित महासन्धि नं. १६९, आदिवासी जनजातिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, २००७ लाई नेपाल सरकारले अनुमोदन गरी राष्ट्रिय कानूनमार्फत परिभाषित गरी एक किसिमको मान्यता स्थापित भइसकेको अवस्थामा निर्वाचन प्रयोजनको लागि जनसङ्ख्याको प्रतिशतसम्बन्धी नयाँ अवधारणा अवलम्बन गरी ऐनबमोजिम सूचीकृतभइसकेका आदिवासी जनजातिलाई पनि अल्पसङ्ख्यकको सूचीमा सूचीकृत गरेको देखिन्छ ।

३.३ स्वतन्त्र, अग्रिम र सुसूचित सहमति (FPIC-एफपिआइसी)

स्वतन्त्र, अग्रिम र सुसूचित सहमति (FPIC-एफपिआइसी) को अवधारणा भनेको विकास तथा भौतिक संरचना निर्माणको योजना बनाउँदा वा कार्यान्वयन गर्दा

सम्बन्धित क्षेत्रको आदिवासी जनजाति वा स्थानीय समुदायको संस्कृति सुहाउँदो प्रक्रिया अवलम्बन गरी उनीहरूको अधिकारको संरक्षण हुने कुराको प्रत्याभूति गराउनु पर्दछ। सम्बन्धित क्षेत्रमा बस्ने मानिसहरूको जमिन, संस्कृति, जीविकोपार्जन तथा अन्य स्रोतहरूमा प्रभाव पार्ने हुँदा प्रस्तावित परियोजनाका बारेमा आफ्नो कुरा राख्दै सम्झौता गर्न पाउने अधिकार आदिवासी जनजाति तथा स्थानीय समुदायमा नै निहित हुन्छ भन्ने मान्यताअनुसार एफपिआइसीको अवधारणाको विकास भएको हो। प्रारम्भमा एफपिआइसी आदिवासीहरूमा केन्द्रित भएतापनि यस क्षेत्रमा बढ्दै गएका अध्ययन, अनुसन्धान र चासोका कारण वनक्षेत्र र जमिनमा आधारित सम्पूर्ण जनताका लागि यो उक्तकै सान्दर्भिक भएको छ।^{२४}

आदिवासी जनजातिको बाहुल्य रहेको क्षेत्रमा विकास निर्माण कार्य गर्दा उनीहरूको जीविकोपार्जन, धार्मिक मूल्य-मान्यता, पेसा, रोजगारमा प्रभाव पार्ने गरी विकास निर्माण गरिँदै आएको हुनाले यो मान्यताको विकास भएको हो। उनीहरूलाई प्रभावित बनाई गरिएको विकास निर्माण कार्यले दिगो विकास र शान्ति नल्याई भन्नु समस्या सिर्जना हुने गरेको देखिएको हुनाले दिगो विकासको विकल्पको रूपमा यस अवधारणाले स्थान पाएको हो।

स्वतन्त्र भन्नाले कुनै पनि पक्ष, व्यक्ति, राजनीतिक दल, समूह, आग्रह, सरकारको दवावमा नपरी त्रासविहीन र बाह्य परामर्शविना लिने निर्णयलाई स्वतन्त्र निर्णय भन्दछन्।

अग्रिम भन्नाले परियोजना सञ्चालनमा आर्थिक, मानवीय, प्राविधिक तथा अन्य स्रोतहरू खर्च गर्नुभन्दा पहिले नै यथेष्ट समय प्रदान गरी समुदायको सहमति लिनुपर्दछ।

सुसूचित भन्नाले समुदायलाई सहमतिमा पुग्नका लागि आवश्यक पूर्ण, ठीक र प्रस्ट जानकारीहरू उनीहरूले बुझ्ने गरी सूचना उपलब्ध गराउने कार्यलाई सुसूचित भनिन्छ। आवश्यक जानकारीअन्तर्गत विकास कार्य वा परियोजनाको उद्देश्य, क्षेत्र, अवधि, मानवीय तथा आर्थिक स्रोतको लगानी, प्रभावित क्षेत्र, एफपिआइसी गर्ने प्रक्रिया र अवस्था आदि पर्छ।

सहमति भन्नाले लागू गर्न वा कार्यान्वयन गर्न खोजिएको विकास निर्माण

24 रेडपल्समा स्वतन्त्र, अग्रिम र सुसूचित सहमति स्थानीय स्तरका सहजकर्ताका लागि हातेपुस्तिका प्रश्नोत्तर, रिकफ्टद्वारा सन् २०१४ मा प्रकाशित, पृ.२।

कार्य, परियोजना आदिवासी जनजातिहरूले स्वीकार गर्ने कि नगर्ने भन्ने अधिकार उनीहरूसँग रहेको हुन्छ । समुदायले तय गरेको कार्यविधि अवलम्बन गरी सहमति दिन सकिने नसकिने हुन्छ । सहमति प्रदान गरेको खण्डमा मात्र परियोजना लागू वा कार्यान्वयन हुन सक्दछ ।

महासन्धि नं. १६९ को दफा ७(१) अनुसार आदिवासी जनजाति समुदायको जीवन, आस्था, संस्था तथा आध्यात्मिक कल्याण, धार्मिक परम्परा तथा संस्कृतिलाई विकासले असर पार्ने भएकाले विकाससम्बन्धी आफ्नै प्राथमिकता निर्धारण गर्ने अधिकार उनीहरूलाई नै हुन्छ । तसर्थ, उनीहरू आफ्ना आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक विकासका लागि सम्भव भएसम्म आफैले आवश्यक कार्य तथा त्यसको नियन्त्रण गर्न सक्दछन् । त्यसै गरी दफा १६ अनुसार उनीहरूको भूमिबाट हटाउन नपाइने, हटाउन पर्दा उनीहरूको स्वतन्त्र र सुसूचित सहमति लिएर मात्र हटाउने, सहमति प्राप्त गर्नका लागि प्रभावकारी प्रतिनिधित्वको लागि मौका दिनुपर्ने हुन्छ । ठाउँसारी गर्नुपर्ने कारण समाप्त भएको हुनेबित्तिकै उनीहरू आफ्नो भूमिमा फर्किन पाउने अधिकार राख्दछन् ।

यूएनडिपको धारा ३२(२) अनुसार कुनै पनि राष्ट्रले आदिवासी जनजातिसँग परियोजनाका लागि स्वतन्त्र, अग्रिम सुसूचित सहमति लिनका लागि उनीहरूका प्रतिनिधिमूलक संस्थामार्फत सहयोगी भावनाले आवश्यक परामर्श तथा सहकार्य गर्नुपर्दछ ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको ९७औँ सभाले १९८६ डिसेम्बर ४ मा जारी गरेको विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्रले पनि विकास कार्यमा एफपिआइसीको मूल्य-मान्यतालाई पक्षपोषण गरेको छ ।^{२५} उक्त अवधारणाअनुसार विकास कार्य दिगो र फाइदाजनक हुनका लागि स्थानीय समुदाय नै विकाससम्बन्धी कार्यको योजना तर्जुमादेखि लिएर योजना कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसमेतको तहसम्म सहभागी हुनुपर्दछ र उक्त विकास कार्यको लाभ पनि उनीहरूले लिन पाउनु पर्दछ ।

सन् १९९२ को जैविक विविधता महासन्धिले पनि एफपिआइसीको अवधारणालाई आत्मसात् गरेको छ । उक्त महासन्धिको धारा ८(ज)ले

२५ रेडप्लसमा स्वतन्त्र, अग्रिम र सुसूचित सहमति स्थानीय स्तरका सहजकर्ताका लागि हातेपुस्तिका प्रश्नोत्तर । रिकफ्टद्वारा सन् २०१४ मा प्रकाशित । पृ. २० ।

परम्परागत ज्ञान, नयाँ सिर्जना तथा आदिवासी जनजाति र स्थानीय जनताका अभ्यासहरू प्रयोग गर्नका लागि उनीहरूको पूर्वसुसूचित सहमति चाहिन्छ भनी व्यवस्था गरेको छ ।

नेपालको संविधानको धारा ५१ (ज) को ८ ले आदिवासी जनजातिको पहिचानसहित सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्दै यस समुदायसँग सरोकार राख्ने निर्णयहरूमा सहभागी गराउने नीति अङ्गीकार गरेको छ । विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको दोस्रो सत्रको ३१औँ समीक्षासत्रमा मेक्सिको, युगान्डा, सिङ्गापुर, नर्वेले आदिवासी जनजातिसम्बन्धी कानून, नीति संशोधन गर्न, उनीहरूको हक अधिकारसम्बन्धी संयन्त्र निर्माण गर्ने विषयमा सुझाव दिएका थिए ।

नेपाल सरकारले सबै प्रकारको जातीय विभेद उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धिअनुसारको २३औँ आवधिक प्रतिवेदन जातीय भेदभाव उन्मूलन समिति (Committee on the Elimination of Racial Discrimination) समक्ष प्रस्तुत प्रतिवेदनउपर समितिले सन् २९ मई २०१८ मा आफ्नो कन्कल्युडिङ्ग अबजरभेसनमा एफपिआइसी प्रयोगमा ल्याउनका लागि बुँदा नं. २३ को 'सि' र 'डि'मा आफ्नो सुझाव प्रस्तुत गरेको छ ।^{२६}

सवाल र समस्या

संविधानको धारा ५१(ज)(८) ले नीतिगत रूपमा आदिवासीहरूसँग सरोकार राख्ने निर्णयहरूमा सहभागी गराउने नीतिगत व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाले पनि आदिवासी जनजातिको हकमा कार्ययोजना बनाई लागू गर्ने उद्देश्य लिएपनि हालसम्म हासिल गर्न सकेको छैन । तर, महासन्धि नं. १६९ कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय कार्य योजना मन्त्रालयमा विचाराधीन अवस्थामा रहेको छ ।^{२७}

- 26 (c) Find an adequate negotiated solution to resolve the dispute regarding the rights of indigenous peoples over their traditional land and natural resources, including by revising its legislation on this issue and taking into account ILO Convention No. 169; (D) Obtain the free, prior and informed consent of indigenous peoples prior to the approval of any project affecting the use and development of their traditional lands and resources;
- 27 National report submitted in accordance with paragraph 5 of the annex

एफपिआइसी (FPIC) को अवधारणा लागू गर्ने सम्बन्धमा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (Universal Periodic Review-UPR) र जातीय भेदभाव उन्मूलन समिति (Committee on the Elimination of Racial Discrimination) बाट प्राप्त सिफारिस कार्यान्वयन गर्नका लागि नेपाल सरकारले सन् २०११-२०१६ सम्मको लागि विश्वव्यापी आवधिक समीक्षामार्फत प्राप्त सिफारिस कार्यान्वयन कार्ययोजना लागू गरेको थियो। उक्त कार्ययोजनाको बुदा नं. ४ संस्कृति शीर्षकअन्तर्गत आदिवासी जनजातिको हक अधिकार प्रवर्द्धन तथा संरक्षण गर्ने सुनिश्चित गर्नका लागि आवश्यक कानून तर्जुमा गर्ने, आदिवासी जनजाति आयोगलाई थप स्रोत-साधनयुक्त बनाउने, समानुपातिक सहभागिताको स्थितिको मूल्याङ्कन गर्ने कार्यक्रम तय गरेको थियो।^{२८} राष्ट्रिय योजना आयोगमार्फत जारी हुने आवधिक योजनाहरूमध्ये प्रथम तीन वर्षीय अन्तरिम योजनादेखि निरन्तररूपमा कार्यक्रम बनाएर लागू गर्ने व्यवस्थाले निरन्तरता पाउँदै आएको छ। चौधौं योजनामा पनि आदिवासी जनजातिको विषयवस्तुले स्थान पाएको अवस्था छ।

आदिवासी जनजातिसँग सम्बन्धित कानून, नीति वा कार्यक्रम योजना तर्जुमा गर्दाको चरणमा संसद, मन्त्रालय, विभाग वा कर्मचारी संरचनालगायत कुनै पनि स्थानमा एफपिआइसी कार्यान्वयन भइरहेको अवस्था छैन। त्यस्तै नेपाल सरकारबाट हुने विकास योजना, ड्याम निर्माण कार्य लागू गर्नु पूर्व एफपिआइसीको अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा स्पष्ट नीति र संयन्त्र नभएको कारण सही ढङ्गले कार्यान्वयन हुन सकिरहेको छैन; जसले गर्दा उपयुक्त नीति, कानून र नियमावलीको आवश्यकता देखिन्छ।

३.४ आत्मनिर्णय, स्वायत्तता र स्वशासन

आदिवासी जनजातिको आत्मनिर्णयको अधिकारलाई उनीहरू आफू बसोबास गरेको राज्यमा आफ्नो हैसियत तथा प्रतिनिधित्वका बारेमा स्वतन्त्रपूर्वक वार्ता गर्ने अधिकारको रूपमा बुझिनुपर्दछ। आदिवासी जनजातिलाई आफ्ना आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासको निर्णय आफैले गर्ने तथा आफ्नो

to Human Rights Council Resolution 16/21 Nepal. 6 August 2015.

A/HRC/WG.6/23/NPL/1 बुदा नं. ४२

२८ कार्ययोजनाको पृष्ठ ८

भलाइका लागि आफ्ना प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापन आफैले गर्ने अधिकार हुन्छ। आदिवासी जनजातिसँग परामर्श र तिनको स्वतन्त्र, पूर्व तथा सुसूचित सहमति लिने काम आत्मनिर्णयको अधिकारको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण तत्त्व हुन्।^{२९}

आत्मनिर्णयको अधिकार आदिवासी समुदाय वा समूहका रूपमा राष्ट्रका सबै सदस्यद्वारा प्रयोग गरिने सामूहिक अधिकार हो र यसलाई न्याय, लोकतन्त्र, मानव अधिकारको सम्मान, समानता, अविभेद, सुशासन र असल नियतका सिद्धान्तहरूबमोजिम प्रयोग गरिनुपर्दछ।^{३०} महासन्धिको धारा ६/७/८ र ९ ले आत्मनिर्णयको अधिकारबारे व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ दुवै प्रतिज्ञापत्रको धारा १ मा आत्मनिर्णयको अधिकारबारे व्यवस्था गरेको छ। जसअनुसार, स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो राजनैतिक हैसियत निर्धारण गरी स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासमा लाग्दछन्। आदिवासी जनजातिहरू सम्मानित जीवनयापन गर्ने सम्बन्धमा महासन्धि तथा घोषणापत्रले आत्मनिर्णयको अधिकारलाई आत्मसात् गरेको हो।

समस्या र सवाल

आदिवासीहरूले राज्यको पुनर्संरचना हुँदा पहिचानका आधारमा सङ्घीयता र स्वायत्तता हुनुपर्ने माग राखेका थिए। नेपालको संविधानको धारा ५६ मास्वायत्त, संरक्षित र विशेष क्षेत्रसम्बन्धी प्रावधान रहेका छन्। यसको कार्यान्वयनतर्फ आवश्यक कार्यहरू हुनु जरूरी देखिन्छ। आदिवासी जनजातिहरूको हक अधिकारलाई असर गर्ने तथा प्रभाव पार्ने विषयको निर्णय गर्ने स्थानहरूमा स्वतन्त्ररूपले एजेन्डा लैजान र त्यसमा अर्थपूर्णरूपले सहभागी भई आफ्नो राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विषयमा अर्थपूर्ण सहभागिताको अधिकारलाई व्यावहारिक तथा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरी सोको जानकारी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई पनि दिने व्यवस्था गर्नुपर्छ।

२९ “आदिवासी जनजाति तथा निर्णय प्रक्रियामा सहभागी बन्न पाउने अधिकारसम्बन्धी अन्तिम अध्ययन” आदिवासी जनजातिका अधिकारसम्बन्धी विज्ञ संयन्त्र, A/HRC/EMRIP/2011/2).

३० युएनडिपको धारा ४६(३)।

३.५ परामर्श र सहभागिता

महासन्धि नं. १६९ को धारा ६ को उपधारा १(क) अनुसार आदिवासी जनजातिलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्न सक्ने कानुनी वा प्रशासनिक कामहरूका सम्बन्धमा उपयुक्त कार्यविधि र निजहरूका प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूमाफत परामर्श लिनुपर्ने, त्यस्तै सोही धाराको उपधारा १(ख) अनुसार जिम्मेवार निर्वाचित संस्था तथा प्रशासनिक र अन्य निकायहरूमा निर्णय गर्ने सम्पूर्ण तहहरूमा स्वतन्त्रढङ्गले सहभागी हुनसक्ने माध्यम स्थापित गर्नुपर्ने हुन्छ। घोषणापत्रको धारा १८ र १९ नं. ले पनि यसै विषयमा व्यवस्था गरेको छ। महासन्धि नं. १६८९ को धारा ८ अनुसार आदिवासी जनजातिको हकमा राष्ट्रिय कानून र नियमहरू लागू गर्दा निजहरूको परम्परा वा परम्परागत कानूनहरूलाई समुचित ध्यान दिइनु पर्दछ। उक्त सिद्धान्त लागूगर्दा उत्पन्न हुन सक्ने विवाद समाधान गर्न आवश्यक भएको अवस्थामा कार्यविधिहरू स्थापित गरिनु पर्दछ। साथै सम्पूर्ण नागरिकहरूलाई प्रदान गरिएका अधिकारहरूको प्रयोग गर्न तथा तद्अनुरूपका कर्तव्यहरू पालना गर्नबाट रोक लगाइने छैन भने आदिवासी जनजातिहरूबाट परामर्श लिनुपर्ने, संविधान वा कानून निर्माण गर्दा उचित सहभागिता गराउनुपर्ने र आवश्यक र उपयुक्त विधि अवलम्बन गरी सहमति लिनुपर्ने देखिन्छ।

नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा नै समानुपातिक समावेशी सहभागिताको विषयलाई उल्लेख गरिएको छ। स्वायत्तता र स्वशासनको अधिकारलाई आत्मसात् गरिएको छ। मौलिक हकभित्र कानूनको अगाडि समानता (Equality before Law) तथा कानूनको समान संरक्षण (Equal Protection of Law) को व्यवस्था, सामाजिक न्यायबाट वञ्चित रहेका आदिवासी जनजाति, खस आर्थलगायत बाह्र समूहहरूलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिताको हकको व्यवस्था छ। संविधानको धारा ८४ (२) ले समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम हुने प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनका लागि प्रत्येक राजनीतिक दलले जनसङ्ख्याका आधारमा आदिवासी जनजाति, थारूलगायतका क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गराउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४ को दफा २८(५) मा छवटा समूहको व्यवस्था गरेको छ। विस्तृत विवरण अनुसूची- ४ मा हेर्नुहुन अनुरोध छ। १० प्रतिशतभन्दा कम मत प्राप्त गर्ने

दलले समानुपातिक समूह मिलाउनु नपर्ने अपवादको व्यवस्था रहेको छ।^{३१}

चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना (२०७१-७६) मा आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारको संरक्षण गर्न अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सिद्धान्त र मापदण्डअनुसार कानूनहरूको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने वा नयाँ कानून निर्माण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ। सोका लागि मौजुदा कानूनको पुनरावलोकन गर्ने र नयाँ कानूनको तर्जुमा गर्ने कार्यक्रम उल्लेख छ।

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानले समावेशी न्यायपालिका विवादको विषय बन्न सक्दैन, जसले समाजका सबै क्षेत्रहरूलाई सशक्तीकरण गर्दछ। जसले प्रचलित कानूनहरूको व्याख्यामा प्रभाव पार्ने र सामाजिक न्याय कायम गर्दै न्यायमा पहुँचको प्रवर्द्धन गर्दछ।^{३२} आदिवासी जनजातिहरूको पृथक् समाज, पहिचान तथा अवस्थालाई महासन्धि नं. १६९ ले न्याय निरूपणका सन्दर्भमा ध्यान दिनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ। विविधता भएको खण्डमा आदिवासीहरूको पहिचान र सांस्कृतिक विषयका सवालहरू बुझ्ने ठिक ढङ्गले न्यायपालिकामा सम्बोधन गर्नलाई मद्दत पुग्नेछ। अर्कोतर्फ आदिवासीहरूको प्रथाजनित न्याय प्रणालीलाई मान्यता दिएमा न्याय निरूपणमा पनि रचनात्मक सहयोग पुग्न सक्छ। राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानको अध्ययनअनुसार न्यायपालिकामा रहने समावेशी प्रतिनिधित्वले न्यायको अन्तिम विकल्पका रूपमा रहेको न्यायपालिकाउपर समाजका सबै तप्काको विश्वासलाई बढावा दिन्छ भन्ने रहेको छ।^{३३}

सवाल र समस्या

नीतिनिर्माण तहमा आदिवासी जनजातिहरू विशेष गरी लोपोन्मुख तथा सीमान्तकृत समुदायको पहुँच एकदमै कमजोर छ। सार्वजनिक सेवामा आरक्षणको व्यवस्थाले बिस्तारै सरकारी सेवामा आदिवासी जनजातिहरूको पहुँचमा प्रगति हुँदै गरेको देखिन्छ। तर, आदिवासी जनजातिहरूभित्र पनि राउटे, सुरेल, कुसुन्डा र चेपाङजस्ता लोपोन्मुख समुदायहरूको सार्वजनिक मामिलामा सहभागिता शून्य जस्तै रहेको छ। उदाहरणका लागि दोलखाको सुरी गाउँमा मात्र पाइने सुरेलहरूको राजनीतिक सहभागिता हेर्दा साविक गाविसको वडा अध्यक्षसमेत यो समुदायबाट

३१ प्रदेश सभा सदस्य समानुपातिक निर्वाचन निर्देशिका, २०७४ दफा २०(५)।

३२ Ibid. P. 7

३३ Ibid. P.8

कोही पनि हुन सकेको पाइन्न ।^{३४}

संविधान निर्माणको क्रममा आदिवासी जनजातिका प्रतिनिधिहरूको अर्थपूर्ण सहभागिताका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जातीय विभेद उन्मूलन समिति (सर्ड) ले सरकारलाई पत्राचार गरेको थियो ।^{३५} आदिवासीहरूको अधिकार हेर्ने विशेष समाधीक्षकबाट संयन्त्र बनाएर आदिवासीहरूको अग्रिम सुसूचित मन्जुरीलाई पालना गर्ने सिफारिस गरिएको थियो ।^{३६} यसै विषयमा श्री सर्वोच्च अदालतबाट नेपाल पक्ष राष्ट्र रहेका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनानुरूप आदिवासी जनजातिलगायतको अर्थपूर्ण सहभागिता गराउन विद्यमान ऐन कानून संशोधन गर्न सरकारलाई निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको थियो ।^{३७}

प्रत्येक आदिवासी समुदायको सामुदायिक प्रतिनिधित्व रहनुपर्ने उनीहरूको मौलिक अधिकार हो । महासन्धि तथा घोषणापत्रले यसलाई प्रत्याभूतसमेत गरेको छ । विशेष समाधीक्षक प्राध्यापक जेम्स आनायाले आफ्ना प्रतिवेदनमा सङ्घीयतामा शक्ति विकेन्द्रीकरण हुनुमात्र पर्याप्त नहुने, आदिवासीहरूका सहभागिताका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय निकायहरूमा विशेष उपाय गरिनुपर्ने उल्लेख गर्नुभएको छ ।^{३८} त्यसका लागि आरक्षण वा कोटा प्रणालीको कानुनी व्यवस्था भारत, बुरुन्डी, भेनेजुएला र कोलम्बियामा व्यवस्थापकीय तथा प्रशासनिक निकायहरूमा रहेको देखिन्छ ।^{३९} राज्यले उनीहरूलाई उच्च प्राथमिकताका साथ संरक्षण नगर्ने हो भने ती समुदायहरू निरन्तर लोपहुने अवस्थामा रहेका छन् । उनीहरूसम्म पुग्ने वा उनीहरूलाई देख्ने गरी आरक्षणको व्यवस्था रहेका छैनन् ।

आदिवासी जनजाति समुदायको लामो समयसम्म राज्य संयन्त्रमा सहभागिता अत्यन्त नाजुक अवस्थामा रहेको तथ्याङ्कहरूले देखाएको

३४ Ibid. P.8

३५ Early Warning Letter were Issued by the CERD on 28 September 2009 (Ref: TS/JF), 31 August 2012 (Ref: CERD/EWUAP) and 13 March 2009 (Ref: TS/JF)

३६ A/HRC/12/34/Add.3, paras. 86-87

३७ नेपालका आदिवासीहरूको मानव अधिकारसम्बन्धी वकिल समूह लाहुरिपको तर्फबाट अधिवक्ता शङ्करलिम्बूविरुद्ध प्रधानमन्त्रीको कार्यलयसमेत नि.न. ८९९० नैकाप २०७०, भाग ५५ पृ. ४९१ ।

३८ Human Rights Council Twelfth Session A/HRC/12/34/Add 3 P.24 para 59

३९ Ibid.

छ । सरकारका तीनवटा अङ्गहरू कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिकामा आदिवासीको प्रतिनिधित्व निकै कम छ । राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानको प्रतिवेदनमा समावेशीकरणको दृष्टिमा न्यायपालिकाको संरचनागत ढाँचा जातीयरूपमा असमान छ भनिएको छ । "The inclusion status of judicial sector is imbalanced with the composition patterns of national population by gender, caste, ethnic and other social groups. For instance, Braham/Chetri, constituting 32.1% of national population account for 77.6% of total judiciary staff, while the representation of janajati in the judiciary is only 14.5% even if they constitute 36% of total population."⁴⁰

सरकारमा आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व ३० प्रतिशत देखिन्छ । विस्तृत विवरण अनुसूची- ५ मा हेर्नुहुन अनुरोध छ । व्यवस्थापिकामा समानुपातिकतर्फ सन्तोषजनक उपस्थिति देखिन्छ । नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ३० प्रतिशत जनसङ्ख्या बाहुन-क्षेत्रीको रहेको अवस्थामा सङ्घीय व्यवस्थापिकामा उनीहरूको प्रतिनिधित्व ५३ प्रतिशत रहेको छ । पहाडी आदिवासी जनजातिको जनसङ्ख्या करिब २७ प्रतिशत तथा तराईको आदिवासी जनजाति जनसङ्ख्याकरिब ७ प्रतिशत देखिन्छ । स्थानीय तहमा आदिवासी जनजातिको उपस्थिति ३३.५ प्रतिशत देखिन्छ (हेर्नुहोस् अनुसूची ६) । सीमान्तकृत समुदायको प्रतिनिधित्वलाई प्रभावकारीरूपमा अभै सुनिश्चित गर्न सकिएको छैन ।

चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना (२०७१-७६) बमोजिम कानूनको पुनरावलोकन गर्ने र नयाँ कानूनको तर्जुमा गर्ने कार्य हुन सकेको छैन । यस्तै सोही कार्ययोजनामा आइएलओ महासन्धि नं. १६९ कार्यान्वयनका लागि तयार पारिएको कार्ययोजनालाई नेपाल सरकारबाट अनुमोदन गरी स्वीकृत गर्ने कार्यक्रम रहेको पाइन्छ । तर, यस कार्ययोजनाको मस्यौदा २०६५ सालमै तयार भएको भए तापनि नेपाल सरकारबाट हालसम्म पनि अनुमोदन गरी स्वीकृत गर्ने कार्य भएको छैन ।

३.६ सांस्कृतिक अधिकार

भाषा एवम् संस्कृति सम्बन्धित जातिको पहिचान हो । यो हराएको वा लोप भएको खण्डमा उसको पहिचान पनि सोसँगै हराएर जान्छ । यस अर्थमा आफ्नो

४० Dr. Dinesh P. Pant, Gender Equality and social Inclusion Analysis of the Nepali Judiciary (Research Report) May 2013, National Judicial Academy, Nepal, Hariharbhawan, Lalitpur P. 7

जातिको भाषा एवम् संस्कृतिको उत्थान र प्रवर्द्धन गर्न जरूरी हुन्छ । विकास निर्माण कार्य वा परियोजनाले आदिवासी जनजातिको सहमतिविना आफ्नै मनमानीढङ्गले कार्य गर्दा आदिवासी जनजातिको संस्कृति हराउँदै गइरहेको हुनाले आदिवासी जनजातिको भाषा, संस्कृति र उनीहरूको परम्परालाई जोगाउँदै विकास कार्य गरिनु पर्दछ भन्ने मान्यताको विकास भएको हो ।

महासन्धिको प्रस्तावनामा आफ्ना पहिचान, भाषा र धर्महरू कायम राख्ने र विकास गर्ने आकाङ्क्षालाई मान्यता दिइएको छ । मानवजातिको सामाजिक तथा पर्यावरणीय सामान्यस्य र सांस्कृतिक विविधतामा आदिवासी जनजातिले पुरयाएको विशिष्ट योगदान .उपर ध्यानाकर्षण पनि भएको छ । आदिवासी जनजातिको स्वपहिचानलाई मौलिक मापदण्डकारूपमा मानिएको छ ।^{४१} सामाजिक सांस्कृतिक पहिचान, परम्परा तथा प्रथा र संस्थाहरूप्रतिको सम्मान राख्दै निजहरूका सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको पूर्ण कार्यान्वयनका प्रवर्द्धन सरकारले गर्नुपर्दछ ।^{४२} त्यसका लागि विशेष उपायहरू उनीहरूको इच्छा मुताबिक अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।^{४३}

त्यस्तै घोषणापत्रको धारा ५, ८, ९, १४, १५, ३१, ३४ मा पनि आदिवासी जनजातिको पृथक् पहिचान र सांस्कृतिक अखण्डताको संरक्षणको व्यवस्था गरेको छ । जसअन्तर्गत सांस्कृतिक संस्थाहरूलाई कायम राख्ने र बलियो बनाउने, रीति-रिवाजअनुसार ती संस्थाहरूको सदस्य हुन पाउने, ती रीतिरिवाजहरू मान्न पाउने, त्यसलाई अभै बलियो बनाउन पाइने, आफ्नै भाषामा शिक्षा उपलब्ध गराउन पाउने, सांस्कृतिक सम्पदा र परम्परागत ज्ञानलाई कायम राख्ने, नियन्त्रण गर्ने र विकास गर्ने अधिकार र आफ्ना संस्कृतिलाई जबर्जस्ती मिसमास वा विनाश गर्ने कुराबाट जोगिन पाउने अधिकारहरू पर्दछन् ।

त्यस्तै जैविक विविधतासम्बन्धी महासन्धिको धारा ८(ज) मा राज्यहरूले जैविक विविधताको दिगो प्रयोग र संरक्षणका लागि सम्बद्ध परम्परागत जीवनशैली समेटिएको आदिवासी तथा स्थानीय समुदायका ज्ञान, आविष्कार तथा अभ्यासलाई सम्मान, संरक्षण तथा कायम राख्नुपर्छ र त्यस्ता ज्ञान, आविष्कार तथा अभ्यास

४१ महासन्धिको धारा १ को उपधारा २ ।

४२ महासन्धिको धारा २ को उपधारा २ (ख) ।

४३ महासन्धिको धारा ४ ।

भएका व्यक्तिहरूको स्वीकृति र संलग्नतामा तिनको व्यापक प्रयोगलाई प्रवर्द्धन गर्ने र त्यस्तो ज्ञान, आविष्कार तथा अभ्यासको उपयोगबाट भएका लाभको समान रूपमा आदानप्रदान गर्ने कुरालाई प्रोत्साहन गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ ।

मानव अधिकार समितिले आदिवासी जनजातिका लागि संस्कृतिको अधिकार पूरा हुन अरू थुप्रै अधिकार पूरा भएको हुनुपर्दछ । जसमा, प्रथाजनित गतिविधिमा सहभागी बन्ने अधिकार, भूमि, भूभाग र स्रोतहरूमा र घरजम गर्ने अधिकार, आफ्ना सांस्कृतिक अधिकार असर गर्ने निर्णय प्रक्रियामा सहभागी बन्ने अधिकार हुन्छन् ।^{४४}

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक राष्ट्र रहेको भनी नेपालको अन्तरिम संविधानमा नै उल्लिखित थियो ।^{४५} नेपालको संविधानको प्रस्तावनाको चौथो हरफमा पनि बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात् गरी समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने सङ्कल्प लिएको छ । नेपाल धर्मनिरपेक्ष, समावेशी, सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य हो^{४६} भन्ने पनि अन्तरिम संविधानमा नै पहिलोपल्ट संस्थागत गरिएको थियो । उक्त कुरा नेपालको संविधानको धारा ४ मा पनि स्वीकार गरिएको छ । धर्ममा आस्था राख्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो आस्थाअनुसार धर्मको अवलम्बन, अभ्यास र संरक्षण गर्ने स्वतन्त्रता प्राप्त छ ।^{४७} त्यस्तै प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने हक रहेको छ । प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो समुदायको सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने हक हुनेछ । आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्द्धन र संरक्षण गर्ने हक रहेको छ ।^{४८} धर्म, संस्कृति, संस्कार, प्रथा, परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै पनि आधारमा हुने सबै प्रकारका विभेद, शोषण र अन्यायको अन्त्य गरी सभ्य र समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने राज्यको सामाजिक र सांस्कृतिक उद्देश्य रहेको छ ।^{४९}

४४ आदिवासी जनजातिका अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूका लागि हातेपुस्तक, पृ.१७ ।

४५ धारा ३ अन्तरिम संविधान २०६३ ।

४६ धारा ४ अन्तरिम संविधान २०६३ ।

४७ नेपालको संविधान धारा २६ धार्मिक स्वतन्त्रताको हक ।

४८ नेपालको संविधान धारा ३२ भाषा तथा संस्कृतिको हक ।

४९ नेपालको संविधान धारा ५० को उपधारा क(२) ।

त्यस्तै उनीहरूबीच पारस्परिक सद्भाव, सहिष्णुता र ऐक्यबद्धता कायम गर्ने राज्यको नीति रहेको छ ।^{५०} त्यस्तै राज्यले अपनाएका विभिन्न नीतिहरूमध्ये सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणसम्बन्धी नीतिअन्तर्गत सातवटा उपधारामा-समाजिक सुसम्बन्धमा आधारित समाजको निर्माण गर्ने, एतिहासिक, पुरातात्त्विक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने, सामाजिक सांस्कृतिक कार्यमा स्थानीय जनसहभागिता बढाउने, विकासमा जोड दिने, सबै प्रकारका विभेद, अन्याय, शोषणको अन्त गर्ने, बहुभाषिक नीति अवलम्बन गर्नेजस्ता नीति राज्यले अवलम्बन गरेको छ ।^{५१}

सवाल र समस्या

नेपालको बहुलतालाई स्वीकार गरी धर्मनिरपेक्ष राज्य घोषणा गर्नुपर्छ भन्ने माग विभिन्न पक्षबाट लामो समयदेखि उठी आएको थियो । अन्य कुराका अतिरिक्त जातीय, भाषिक, धार्मिक र सांस्कृतिक विद्यमान विभेदलाई अन्त्य गर्ने मकसद विस्तृत शान्ति सम्झौतामा नै सहमति गरिएको थियो ।^{५२} त्यस्तै दुवै पक्ष (नेपाल सरकार र तत्कालिन नेकपा(माओवादी) ले धर्मनिरपेक्षताको मूल्य-मान्यताका आधारमा कुनै पनि सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक संवेदनशीलता, धार्मिक स्थल र व्यक्तिको धार्मिक आस्थाको सम्मान गर्ने सहमतिसमेत गरिएको थियो ।^{५३}

सांस्कृतिक विभेदको विषयलाईद्वन्द्व व्यवस्थापनका सन्दर्भमा समाधान गर्ने उद्देश्य मात्र नभई संविधान निर्माण गर्ने दौरानमा भएका सम्झौताहरूमा नीहित सहमतिहरूलाई पनि संविधानमा सम्बोधन गर्ने सहमतिहरू भएका थिए ।^{५४} अन्तरिम संविधानमै संस्थागत गरिएको धर्मनिरपेक्षताको प्रावधान नेपालको संविधानमा पनि संस्थागत गरिएको छ ।

५० नेपालको संविधानको धारा ५१ (क) २ ।

५१ नेपालको संविधानको धारा ५१(ग) ।

५२ नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३।८।५। बुँदा नं ३.५

५३ नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३।८।५। बुँदा नं ७.१.५

५४ सरकारी वार्ताटोली र तामसालिङ संयुक्त सङ्घर्ष समितिबीच भएको मिति २०६५ चैत्र २ ९ गतेको सहमति । बुँदा नं २,

३.७ भूमि, भू-क्षेत्र र प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी अधिकार

आदिवासी जनजातिहरूको पहिचान, अस्तित्व भूमि, भू-क्षेत्र र प्राकृतिक स्रोतसंग पनि रहेको हुन्छ। उनिहरूको जीवनयापन, भरणपोषणनै यिनै विषयवस्तुमा आधारित हुन्छ। यी विषयमा यीनिहरूको पहुचको विषय मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको केन्द्रिय महत्वको विषय बनेको छ। त्यसको साथसाथै साँस्कृतिक पहिचानासित पनि जोडिएको हुन्छ। संयुक्त राष्ट्रसंघीय आदिवासी जनजाति स्थायी मञ्चले “विश्वभर नै भूमि आदिवास जनजातिका जीवन र संस्कृतिको आधार हो” भनि टिप्पणी गरेको छ। त्यसैले भूमि, भुभाग तथा प्राकृतिक स्रोतहरूको संरक्षण अन्तर्राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति आन्दोलन र सबै ठाउँका आदिवास जनजाति तथा संघसंस्थाहरूको मुख्य माग हो। अधिकांश स्थानीय तथा राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति आन्दोलनहरू तिनका प्रथाजनित भूमि तथा स्रोत व्यवस्थापन परिपाटिलाई अवमुल्यन गर्ने र ति विरुद्ध विभेद गर्ने, उनीहरूको भूमि जफत गर्ने, उनीहरूको सहमति बेगर तिनका स्रोतहरूको दोहन गर्ने र तिनका भूभागबाट उनीहरूलाई विस्थापित गर्ने नीति तथा कार्यका विरुद्ध गरेका संघर्षबाट उब्जेको हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ। उनिहरूको भूमि, भूभाग तथा प्राकृतिक स्रोतहरू माथिको पहुँचको अधिकार र त्यसको सम्मान बेगर आदिवासी जनजातिको विशेष प्रकारको पृथक संस्कृतिलाई बचाएर राख्ने काम जोखिममा पर्दछ।^{५५}

महासन्धिको भाग २ धारा १३-१९ सम्म भूमि र भू-क्षेत्रसम्बन्धी अधिकारबारे व्यवस्था गरिएको छ। जसअनुसार, आदिवासी जनजातिहरूले ओगटेका वा अन्य कुनै पनि किसिमले प्रयोग गरेका भूमि वा भू-क्षेत्रसँग वा दुवैसँग निजहरूको सम्बन्धको सामूहिक पक्षको विशेष महत्व दिई सम्मान गर्नुपर्नेहुन्छ।^{५६} भूमि भन्ने शब्दले उनीहरूले ओगटेको वा अन्य किसिमले प्रयोग गरेका क्षेत्रहरूको समग्र पर्यावरणलाई समेट्ने भू-क्षेत्रलाई जनाउँछ।^{५७} परम्परागतरूपमा ओगटदै आएको भूमिमा निजहरूको स्वामित्व र भोगाधिकारलाई मान्यता दिनुपर्ने, फिरन्ते र घुमन्ते आदिवासी जनजातिहरूका लागि विशेष ध्यान दिनुपर्ने, आवश्यक कदमहरू चाल्नुपर्ने, भूमिसम्बन्धी विवाद समाधान गर्न राष्ट्रिय कानून प्रणालीमा पर्याप्त कार्यविधिहरूको व्यवस्था गर्नुपर्नेलगायतका विषय

५५ आदिवासी जनजातिका अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र : राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूका लागि हातेपुस्तक पेज नं. ३७

५६ महासन्धिको धारा १३ को उपधारा १।

५७ महासन्धिको धारा १३ को उपधारा २।

रहेका छन् ।^{५८} त्यस्तै प्राकृतिक स्रोतहरूको अधिकारलाई विशेष रूपमा सुरक्षित गर्नुपर्ने, खनिज पदार्थ वा अन्य भूमिगत स्रोतहरूको स्वामित्व वा भूमिसम्बन्धी अन्य स्रोतहरूको अन्वेषण वा उपयोगका लागि कुनै पनि कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा वा सञ्चालन गर्ने अनुमति दिनुपूर्व निजहरूको हितमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने वा नपर्ने वा पर्ने भए कुन हदसम्म प्रतिकूल प्रभाव पार्न सक्ने हो सो कुरा निर्धारण गर्ने उद्देश्यले यी जनताहरूसँग परामर्श गर्ने कार्यविधिहरू स्थापित गर्ने वा कायम गर्ने, सम्भव भएसम्म यस्ता कामकारवाहीबाट हुने लाभमा सहभागी हुने र कुनै हानीनोक्सानी पुगेको खण्डमा त्यसबापत मुनासिव क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नेलगायतका विषयहरू समेटिएका छन् ।^{५९} उनीहरूले ओगटेको भूमिबाट जबर्जस्ती हटाउन नपाइने, स्वतन्त्र र सुसूचित सहमति लिएर मात्र ठाउँसारी गर्न सकिने, सहमति प्राप्त गर्न नसकिने भएमा प्रभावकारी प्रतिनिधित्वका लागि मौका दिनुपर्ने, उपयुक्त जाँचबुझ गर्नेसमेतको व्यवस्थागर्ने, राष्ट्रिय कानून र नियमहरूबाट स्थापित उपयुक्त कार्यविधिहरू अवलम्बन गरेर मात्र त्यस्तो ठाउँसारी गर्नुपर्ने, ठाउँसारी गर्नुपर्ने कारण समाप्त हुनेबित्तिकै यथास्थानमा फर्काउनुपर्ने, ठाउँसारी गरेकालाई उचित क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनुपर्ने आदि विषयहरू पनि रहेका छन् ।^{६०} आदिवासी जनजातिहरूले भूमि हस्तान्तरणसम्बन्धी अपनाएका कार्यविधिको सम्मान गर्नुपर्ने, समुदाय बाहिरलाई भूमि हस्तान्तरण गर्ने विषयमा सम्बन्धित जनताको परामर्श लिनुपर्ने कुरासमेत उल्लेख भएको छ ।^{६१} त्यस्तै उनीहरूको भूमि अनधिकृत अतिक्रमण वा भोग गरेबापत कानूनद्वारा पर्याप्त दण्ड-सजायको व्यवस्था गर्नुपर्ने^{६२} साथै घोषणापत्रको धारा २५, २६, २८, २९ र ३२ मा पनि यसै विषयमा व्यवस्था रहेको छ ।

सवाल र समस्या

अधिकांश वन-जङ्गल तथा राष्ट्रिय निकुञ्जहरू आदिवासी जनजातिहरूको पुख्र्यौली थातथलोमा अवस्थित छन् । आदिवासी जनजातिहरूको जीवनशैली प्रकृतिको एकदमै नजिक भएकै कारण पुस्तौंदेखि वन-जङ्गल संरक्षण गर्दै आएका हुन् । वन्यजन्तु निकुञ्ज तथा सिकार आरक्षहरूसमेत आदिवासी जनजातिहरूको भूमि र भू-क्षेत्र समेटेर बनाइएका हुँदा ती स्थानहरूमा आदिवासी जनजातिहरू

- ५८ महासन्धिको धारा १४ ।
- ५९ महासन्धिको धारा १५ ।
- ६० महासन्धिको धारा १६ ।
- ६१ महासन्धिको धारा १७ ।
- ६२ महासन्धिको धारा १८ ।

प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित छन् । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा विकासका नाममा भइरहेका कामकारबाहीले आदिवासी जनजातिहरू आफ्नो थातथलोबाट विस्थापित भएको अवस्था पनि देखिएको छ ।

अहिले काठमाडौं उपत्यकामा भइरहेका सडक विस्तार योजना, नेपाली सेनाले बनाउँदै गरेको काठमाडौं तराई द्वुतमार्ग (फास्ट ट्रायक) ले नेवा: आदिवासी र स्थानीयहरूको बसोबास, जीवन निर्वाह तथा पहिचानबाट जबर्जस्ती विस्थापन गर्न लागिएको भनी सर्वोच्च अदालत, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार संयन्त्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको कार्यलयमा सिविधान, प्रचलित कानुन तथा महासन्धि र घोषणापत्रको उल्लङ्घन भएको भनी मुद्दा वा उजुरीहरू भएका छन् । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सर्वोच्च अदालतको अन्तरिम आदेशलाई पालना गर्नुपर्ने भनी सरकारलाई सिफारिस पनि गरेको छ ।

जलविद्युत् र संचनागत विकासका नाममा गरिएका गतिविधि, जङ्गल, खानी, घाँस, दाउरा, काठ तथा जडीबुटीलगायतका दैनिक जनजीवन चलाउनका लागि अभिन्न रूपमा जोडिएका भूमि तथा भूक्षेत्रहरूमा वन्यजन्तु आरक्ष, सिकार आरक्ष, टूलाटूला परियोजना सञ्चालन गर्दा आदिवासी जनजातिहरूसँग परामर्श तथा अग्रिम सुसूचित स्वतन्त्र मन्जुरी विधि सम्मत तरिकाले लिने गरिएको छैन । उदाहरणका रूपमा खिम्ती-ढल्केवर विद्युत् प्रसारण लाइनसम्बन्धी योजनामा त्यहाँको आदिवासी जनजातिसँग कुनै परामर्श नगरिएको कुरा आयोगको अध्ययनबाट देखिएको छ । आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, २००७ को धारा ३० मा आदिवासी जनजातिको भूमिमा सैन्य गतिविधि गर्दा आदिवासीहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्थासँग प्रभावकारी परामर्श गर्नुपर्ने र आदिवासी जनजातिद्वारा स्वतन्त्रतापूर्वक सहमति दिइएको वा अनुरोध गरिएको अवस्थामा बाहेक आदिवासी जनजातिको भूमि वा क्षेत्रमा सैनिक गतिविधि गरिने छैन भनेर उल्लेख छ ।

आदिवासीहरूको थातथलोमा गरिने विकास योजना तर्जुमादेखि कार्यान्वयन, अनुगमनसम्म पूर्ण सूचना, सकारात्मक, नकारात्मक र त्यसको सम्बोधनका उपाय अर्थपूर्ण सहभागिता, परामर्श र अग्रिम सुसूचित स्वतन्त्र मन्जुरीको अधिकार पालना गरिएको छैन । जसबाट, परियोजना सुरुवात हुनका साथै वा केही समयपश्चात् आदिवासी जनजाति र स्थानीयहरूसँग विवाद हुने गरेको छ । जसको कारण, आदिवासी जनजाति पेसाबाट पनि विस्थापित हुनुपरेको छ र उनीहरूको

जीविकोपार्जनका लागि वैकल्पिक उपाय सरकारले दिन सकेको छैन ।

विकास निर्माणमा आदिवासी जनजाति तथा स्थानीयहरूको सहभागितामा विकल्प खोज्ने, विकास कार्यबाट पुन जाने क्षतिको परिपुरण गर्ने कार्यहरू नभएका कारण मानव अधिकारको उल्लङ्घन भई विवादहरू सृजना हुने गरेका देखिन्छन् ।

३.८ न्यायमा पहुँच

आफ्नो नागरिक अन्यायमा परेको खण्डमा न्याय प्रदान गर्नु राज्यको दायित्व हो । न्याय प्रदान गर्ने सम्बन्धमा संवैधानिक, कानुनी व्यवस्थाहरू गर्नुका साथै न्यायिक संरचनाको समेत निर्माण गरिएको हुन्छ । न्याय प्रदान गर्ने सम्बन्धमा राज्यले निर्माण गरेको संरचना र सोका लागि प्रचलित कानुन मौजुद हुदाँहुँदै आदिवासी जनजातिको हकमा विशेष प्रावधान अपनाउनुपर्ने भनी महासन्धि र घोषणापत्रले इङ्कित गर्दछ । महासन्धिको धारा ९ ले आदिवासी जनजातिहरूले गरेको कसुरलाई नियमन गर्ने सम्बन्धमा राष्ट्रिय कानुन प्रणाली तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यताप्राप्त मानव अधिकारका मूल्य-मान्यतासँग मेल खाएको हदसम्म आदिवासी जनजातिहरूले परम्परागत रूपमा अभ्यास गर्दै आएका विधिहरूको सम्मान गर्नुपर्दछ । त्यस्ता परम्पराहरूलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी तथा अदालतले दण्ड-सजाय प्रदान गर्दा ध्यान पुर्याउनु पर्दछ । त्यस्तै धारा १० अनुसार तोकिएको दण्ड-सजाय लागू गर्दा निजहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विशिष्टताहरूलाई मध्यनजर गरिनुपर्दछ र कारागारमा थुन्ने र बन्द गर्नेबाहेकका सजायका विधिहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ । त्यस्तै आदिवासी जनजातिहरूका प्रथा, रीतिगत कानुन तथा संस्थाहरू अन्तर्राष्ट्रिय वा राष्ट्रिय मूल्य मापदण्डसँग कुनै प्रकारले बाभिएमा त्यसलाई समाधान गर्ने प्रणाली विकास गर्ने जिम्मेवारी सरकारको रहन्छ ।^{६३}

सवाल र समस्या

न्यायपालिकामा आदिवासी जनजातिहरूका प्रतिनिधित्वको अवस्था कमजोर देखिन्छ । प्रधान न्यायाधीशसहित १९ जना न्यायाधीश रहने सर्वोच्च अदालतमा नेवार र तामाङ समुदायबाट मात्र न्यायाधीश रहेको देखिन्छ । उच्च

६३ आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि, १९८९(नं. १६९) को सम्बन्धमा नेपालमा अक्सर सोधिने प्रश्न र जवाफ सङ्ग्रहको पृ. २६ र २७ । प्रकाशक नेपाल सरकार सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयल ।

अदालतमा रहेका १४५ न्यायाधीशमध्ये ५ जना र जिल्ला अदालतमा रहेका १८२ जना न्यायाधीशमध्ये ५ जना मात्र आदिवासी समुदायबाट न्यायाधीश रहेका छन् । न्यायपालिकामा आदिवासी जनजातिहरूको सहभागिताको विवरण अनुसूची-७ हेर्नुहुन अनुरोध छ । यसबाट संविधानले मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूत राज्यको हरेक निकायमा समानुपातिक सहभागिताको हक व्यवहारिकरूपमा कार्यान्वयन चुनौतीपूर्ण देखिन्छ ।

नेपाल पक्ष राष्ट्र रहेको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध १९६६ को धारा १४(३) (च) मा स्वच्छ सुनुवाइका लागि अभियुक्तले बुझ्ने भाषामा सुनुवाइ गर्न दोभाषे राख्न पाउने मानव अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ । कतिपय जिल्ला अदालतहरूमा दोभाषेको व्यवस्था गरिए पनि पर्याप्त रूपमा दोभाषेको व्यवस्था नहुँदा भाषाकै कारण आफ्नो कुरा सही ढङ्गले राख्न नसकिने, अदालतका कर्मचारीले नेपालीमा सोधेका कुरा स्पष्ट नबुझी सही जानकारी दिन नसकिने, पीडित, साक्षीले मातृभाषामा भन्दा कर्मचारीले नबुझ्नेजस्ता समस्याहरू न्यायमा सहज पहुँचमा चुनौतीको रूपमा देखिएका छन् । त्यस्तै प्रहरीको अनुसन्धानमा पनि कतिपय अवस्थामा दोभाषे नभएको कारणले सही सूचना तथा अभिलेखीकरण हुनसक्दा प्रभावकारी अनुसन्धान हुनसकेको छैन ।

अनन्तकालदेखि समुदायले समाज तथा दैनिक जीवनचर्या सञ्चालन गर्न निर्माण गरेका प्रथा तथा प्रथाजनित न्याय प्रणालीलाई प्रचलित कानूनमा मान्यता दिने विषयमा राज्यका नीति-निर्माताहरूको ध्यान पुगुपर्ने देखिन्छ ।

३.९ आदिवासी जनजाति महिला

आदिवासी जनजाति महिला पनि विभेदमा परेका छन् । पितृसत्तात्मक मानसिकता, विभेदजन्य संरचनागत व्यवहार, लैङ्गिक विभेदलगायतका समस्या आदिवासी जनजातिका महिलाहरूले पनि ब्यहोर्दै आइरहेका छन् । महासन्धिकामा रहेका सबै अधिकारहरू आदिवासी जनजाति महिलाको हकमा पनि लागू हुन्छ ।^{६४} मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताका सबै उपायहरू निर्वाध रूपमा वा कुनै भेदभावविना उपभोग गर्न पाउनु पर्दछ र महासन्धिका व्यवस्थाहरू आदिवासी जनजातिका पुरुष तथा महिला सदस्यहरूका हकमा विना कुनै भेदभाव लागूहुन्छ ।^{६५}

६४ Article 3 of the ILO Convention No. 169.

६५ महासन्धिको धारा ३ को उपधारा १ ।

उल्लिखित अधिकारहरू उल्लङ्घन गर्न कुनै किसिमको बल तथा शक्ति प्रयोग गर्न पाइँदैन ।^{६६}

सवाल र समस्या

आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ को दफा ७ (ड) मा आदिवासी जनजाति महिलाका बारेमा उल्लेख गरेको छ । संविधानमा नै एक तिहाइ प्रतिनिधित्व महिलाको रहने व्यवस्था भएको छ ।^{६७} यी व्यवस्थाहरू सकारात्मक छन् । त्यसले कानुन निर्माणमा महिलाहरूको उपस्थिति निकै राम्रो बनाउनेछ । अर्कोतर्फ, नीतिगत रूपमा पनि आदिवासी जनजाति महिला उल्लिखित नभएको कारण महिलासम्बन्धीका हक, अधिकार उपभोग गर्नमा समस्या उत्पन्न भएको देखिन्छ । राज्यको बजेट, साधन र स्रोतमा आदिवासी जनजाति महिलाहरूको पनि अन्य महिलाहरूसरह प्रभावकारी पहुँचमा समस्या देखिन्छ ।

३.१० आदिवासी जनजाति अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू

नेपालको कुल जनसङ्ख्याको १.९४ प्रतिशत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जनसङ्ख्या छ । आदिवासी जनजाति समुदायका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको खण्डीकृत तथ्याङ्क छैन । आदिवासी जनजाति अपाङ्ग महासङ्घले आदिवासी जनजातिहरूको छुट्टै तथ्याङ्क तयारी गर्नुपर्छ भन्ने माग गरी आए तापनि हालसम्म उक्त मागको सम्बोधन भएको छैन । आदिवासी जनजाति समुदायका अपाङ्गता भएकाहरू बहुपक्षीय विभेद (Multiple discrimination) भोगी आएका छन् ।

घोषणापत्रले आदिवासी जनजातिभित्र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको आवश्यकतालाई प्राथमिकता दिइनुपर्ने तथा उनीहरूप्रति हुने सबै प्रकारको हिंसा तथा विभेदमुक्त जीवन प्रत्याभूत हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

सवाल र समस्या

आदिवासी जनजातिका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको खण्डीकृत तथ्याङ्कको अभावमा राजनीतिक, आर्थिक, समाजिक, गरिबी, विभेद तथा

६६ महासन्धिको धारा ३ को उपधारा २ ।

६७ संविधान, २०७२ धारा ८४(८), धारा १७६ (९)

हिंसा आदिको सम्बोधनमा समस्या रहेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सङ्घसंस्था तथा सरकारले बनाउने निकायहरूमा आदिवासी जनजाति अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने देखिन्छ ।

३.११ भाषिक अधिकारको अवस्था

नेपालमा १२३ भन्दा बढी भाषाहरू रहेका छन् । सन् २०११ को जनगणना अनुसार १२२ भन्दा धेरै भाषाहरू सूचीकृत भए तापनि धेरै आदिवासीहरूका मातृभाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेका छन् । भाषा समुदायको मात्र होइन, राष्ट्रकै सम्पत्ति हो । यसलाई भावी पुस्तामा हस्तान्तरण गर्नुपर्दछ ।^{६८} भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम मात्र होइन; यो पहिचानको प्रमुख आधार, स्थानीय ज्ञान विज्ञानको भण्डार र संस्कृतिका वाहक पनि हो ।^{६९} वि.सं. २०४६ सालमा पञ्चायतको अवसान र बहुदलीय व्यवस्थाको पुनःस्थापनासँगै परिस्थितिमा परिवर्तन देखा पर्न थालेको छ । सर्वप्रथम ०४७ को संविधानमा देशलाई बहुभाषिक मुलुक भनी उल्लेख गरियो । यद्यपि त्यसको धारा ६(१) र धारा ११(२) को व्यवस्था हेर्दा देवनागरी लिपि भएको नेपाली भाषा राष्ट्रभाषा, जो सरकारी कामकाजको भाषा हुने र अन्य मातृभाषा राष्ट्रिय भाषा हुने व्यवस्था रहेको थियो । नेपालको संविधानले नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशका बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एकभन्दा बढी भाषालाई प्रदेश कानुनअनुसार सरकारी कामकाजको भाषा बनाएको छ । जसले, प्रदेश स्तरसम्म मातृभाषालाई प्रयोग गर्ने बाटो खोलेको छ । यद्यपि सामुदायिक स्तरमा राज्यको सेवा-सुविधा वा सूचनाको पहुँच प्राप्त गर्नुपर्ने निकायहरूमा मातृभाषाको विषय के हुने भन्ने प्रस्ट छैन । संविधानमा समुदायलाई आफ्नो मातृभाषा प्रयोग गर्न पाउने मौलिक हकको व्यवस्था रहेको छ । सञ्चार माध्यममा गोरखापत्रले नयाँ नेपाल पृष्ठको सुरुवात गरेको छ, जसमा आदिवासी जनजातिका भाषामा समाचार तथा अन्य सामग्रीहरू प्रकाशित हुने गरेको छ । भाषा संस्कृतिको विकास गर्न स्थापित आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानलाई सरकारले न्यून बजेट उपलब्ध गराउने कारणले प्रतिष्ठानले भाषा संस्कृति, आर्थिक विकास कार्यमा यथेष्टपरक कार्य गर्न सकेको छैन ।

६८ नेपालमा आदिवासी अधिकार, नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू, अमृत योन्जन, सम्पादक टहल थामी र गाविन्द छन्त्याल, लाहुरिप, २०७३ पृ ११३ ।

६९ Ibid.

आदिवासी जनजातिहरूको सांस्कृतिक विषयहरू सञ्चार माध्यमहरूमा समाचार बन्ने गरेका पाइन्छन् । किनकि, भाषा प्रयोग गर्न नदिए वा राज्यले संरक्षण गर्ने वातावरण नमिलाए भाषा मर्दछ । केही विद्वानहरू विश्वास गर्छन् कि भाषा मरे जाति मर्दछ । "Threat to ethnic group's language is thus a threat to the cultural and linguistic survival of the group."⁷⁰ त्यसैले मातृभाषा संरक्षण पनि प्रमुख एवम् संवेदनशील विषय हो ।

सवाल र समस्या

संविधानमा बहुभाषिक नीति आउनु निश्चय नै सकारात्मक कुरा हो । ओभ्हेलमा परेका भाषाहरूलाई सामाजिक न्यायका आधारमा राज्यले विशेष उपाय अपनाउन जरुरी छ । २०५० सालमा राष्ट्रिय भाषिक नीति सुझाव आयोगको प्रतिवेदनमा सुझाएअनुसार अहिले पनि नेपालको राष्ट्रिय स्तरको भाषिक नीति बन्न सकेको छैन । राज्यबाट लोपोन्मुख भाषाको संरक्षणका निमित्त योजनाबद्ध ढङ्गले कार्यक्रम तथा बजेट विनियोजन भएको छैन । राज्य तथा गैरराज्य क्षेत्रमा आदिवासी मातृभाषाको प्रयोग गर्न पाउने कुराहरू सुनिश्चित हुन सकेको छैन । संविधानले मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूत गर्न पाउने भाषा तथा संस्कृति, सभ्यता र संस्कृतिको संरक्षण गर्ने हक व्यवहारमा उतार्न राज्यले समन्यायिक तरिकाको बजेट तथा कार्यक्रम दिन जरुरी छ ।

भाषा र संस्कृतिको संरक्षणका निमित्त सञ्चालन गरेका सञ्चार तथा संस्थाहरूलाई राज्यबाट ठोस सहयोग हुन जरुरी छ । लोपोन्मुख आदिवासी जनजातिहरूको भाषा सङ्कटमा रहेका छन् । कतिपय भाषा र लिपि त लोप भैसकेका छन् । राज्यले यी लोपोन्मुख भाषा लिपि संरक्षणका लागि गर्नुपर्ने विषय नीतिमा मात्र समेट्ने गरेका छन् । जुन पढ्नलाई राम्रो भए पनि किताबमा मात्र सीमित भएको अवस्था छ ।

३.१२ शिक्षाको अधिकार

बालबालिकाले घरमा प्रयोग गर्ने भाषा र विद्यालयमा प्रयोग हुने भाषाबीचको भिन्नताका कारण सिकाइ र सञ्चार दुवैमा समस्या देखिन्छ । बालबालिकाले राम्ररी

७० Rannut Mart and Phillipson Robert, Linguistic Human Rights, Walter de Gruyter&Co., D-Berlin, printed in Germany 1995 P. 7

सञ्चार गर्न नसक्दा सिकाइ कमजोर भई विद्यालय छोड्ने दर बढेछ ।^{७१} केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको २०११ को जनगणना तथा राष्ट्रिय जीवनस्तर सर्भेले प्रक्षेपण गरेको ६ वर्षभन्दा माथिका बालबालिकाको शैक्षिक अवस्थाको तथ्याङ्कअनुसार तीन समूहमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ :

(क) कहिले विद्यालय नगएका

(ख) गएर वीचमा छाडेका

(ग) अहिले विद्यालय गइरहेका ।

कहिल्यै विद्यालय नगएका बालबालिकाहरूमा तराईका दलित, त्यसपार्छ तामाङ र अन्य जनजाति देखिन्छ । ३५ प्रतिशत पहाडका जनजातिका बालबालिका कहिल्यै विद्यालय गएका छैनन्, जुन दलित समुदायको हाराहारी (३७.२ प्रतिशत) रहेको छ । लोपोन्मुख तथा कम सङ्ख्याका समुदाय जस्तै कुमाल, सुनुवार, माभी, चेपाङहरूको २८.६ देखि ३१.३ प्रतिशतमात्र विद्यालय गएको देखिन्छ (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग २०११) । यसबाट आदिवासी जनजाति त्यसमा पनि लोपोन्मुख समुदायका बालबालिकाका ठूलो हिस्सा शिक्षाबाट वञ्चित देखिन्छ । लोपोन्मुख सुरेल समुदायमा एकजनाले पनि स्नातक तह उत्तीर्ण गरेको पाइन्छ । यस्तै राउटे र कुमुन्डाजस्ता समुदायको शिक्षाको अधिकारको अवस्था अत्यन्तै चिन्ताजनक छ । सरकारले लोपोन्मुख समुदायको बालबालिकालाई प्रत्येक महिना रु.५०० छात्रवृत्ति दिने गरेको छ । जसले यी समुदायको विद्यार्थीलाई विद्यालयमा भर्ना हुन उत्प्रेरित गर्ने सरकारको विश्वास छ । यस्तो छात्रवृत्ति रकम तथा दिवा खाजाखर्चको रकम अपर्याप्त भएको हुँदा वृद्धि हुनुपर्ने देखिन्छ । आदिवासी समुदायका विद्यार्थीलाई उच्च शिक्षासम्म नै आकर्षित गर्न थप प्रभावकारी कार्यक्रम र प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनुपर्ने हुन्छ ।

समग्रमा आदिवासी जनजाति बालबालिकाहरूमा ३० देखि ४० प्रतिशतले विद्यालय गएका देखिन्छन् ।^{७२} राम्रै आर्थिक अवस्था भएका आदिवासी जनजाति समुदायका बालबालिकाहरूको ठूलो हिस्सा विद्यालयको दूरी नजिक भएर पनि विद्यालय नजानुमा मातृभाषामा पढाइ नगरिनु र उनीहरूको पहिचान र अवस्थासापेक्ष

७१ डिल्लीराम रिमाल, “नेपालमा मातृभाषाको उपयोग: नीतिगत र कार्यगत अवस्था”, नेपालमा आदिवासी अधिकार नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू, लाहुरिप २०७३, पृ ५९ ।

७२ केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग २०११

विद्यालयको पढाइ नहुनु पनि कारक तत्त्वकारूपमा लिन सकिन्छ । सरकारले बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका २०६२ जारी गरेको छ । यसले मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षालाई हाल सञ्चालित शैक्षिक कार्यक्रमभन्दा बेग्लै नभएर समग्र शैक्षिक प्रणालीको अभिन्न अङ्ग मानेको छ,^{७३} जुन आफैमा अत्यन्त सकारात्मक कुरा हो । तर, पर्याप्त बजेट, शिक्षक दरबन्दीको अभाव, पर्याप्त पाठ्यपुस्तकको उपलब्धता नहुनु र छापिएका पाठ्यपुस्तक समयमा वितरण नगरिएका कारण यो नीति कागजमा मात्र सीमित भएको छ ।

३.१३ आर्थिक तथा सामाजिक विकास

आदिवासी जनजाति समुदायको आर्थिक स्तरलाई हेर्दा उन्नत जाति वा समूहमा नेवार र थकालीलाई राखिएको छ । अन्य समुदायको आर्थिक अवस्था अत्यन्त कमजोर रहेको देखिन्छ । त्यसमा पनि लोपोन्मुख तथा सीमान्तकृत समूहमा रहेका समुदायको आर्थिक अवस्था अत्यन्तै कमजोर रहेको छ । चेपाङ, राउटे, कुसुन्डाजस्ता समुदायहरू खोरिया फाँडेरे खेती गर्ने गरेकोमा हाल त्यस्तो खोरिया फाँड्न रोक लगाइएका कारण उनीहरूको जीवनयापनमा अत्यन्त समस्या देखा परेको छ ।

सवाल र समस्या

सरकारले स्थानीय विकास मन्त्रालयका मातहतका स्थानीय निकाय, जिल्ला विकास समिति, गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकाहरूमा आफ्नो विकास बजेटको कम्तीमा ३५ प्रतिशत बजेट लक्षित समूहको आर्थिक तथा सामाजिक विकास कार्यमा खर्च गर्ने अनिवार्य प्रावधान रहेको देखिन्छ ।^{७४} यद्यपि यो व्यवस्था स्थानीय निकाय कार्यविधि ऐन २०७४ मा नसमेटिएपश्चात् निष्प्रायोजित भएको छ । आदिवासी जनजाति जिल्ला समन्वय समितिको व्यवस्थामार्फत स्थानीय निकायको योजना तर्जुमा, विकास प्रक्रिया तथा निर्णयमा अदिवासीको सहभागिता गराइने व्यवस्था रहेको छ ।^{७५} यो व्यवस्था पनि हाल निष्प्रायोजित छ । नेपाल

७३ बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका २०६२, (३.१) ।

७४ लीला अधिकारी, “आदिवासी/जनजाति संरक्षण तथा विकासका लागि गरिएका प्रयास समस्या तथा सुझावहरू”, नेपालमा आदिवासी अधिकार नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू, लार्हुर्निप २०७३, पृ ३६० ।

७५ Ibid. P. 361

सरकारको निर्णयअनुसार अति लोपोन्मुख आदिवासी जनजातिहरूजस्तै राउटे, चेपाङ आदिको जीवन निर्वाहका लागि मासिक जीवनवृत्ति रकम उपलब्ध गराउँदै आएको छ ।^{७६} आदिवासी जनजातिहरूको आर्थिक, समाजिक, सांस्कृतिक र भाषिकलगायतको सर्वाङ्गीण विकास गर्न आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको स्थापना भएको हो । यो एकमात्र विषयगतरूपले ३८ प्रतिशत आदिवासी जनजातिको विकास गर्न अख्तियारी प्राप्त सरकारी निकाय भए तापनि सरकारले दिने बजेट अत्यन्त न्यून छ । प्रत्येक आर्थिक वर्षमा पर्याप्त बजेट उपलब्ध गराउनुपर्ने गरी प्रतिष्ठानको परिषद्ले एजेन्डा पारित गरी सरकारलाई पठाउँछ तर अवश्यक बजेट उपलब्ध गराएको देखिदैन । आर्थिक वर्ष २०७३/०७४ मा यसलाई रु ९,४४,२१,०००/- (अक्षरेपी नौ करोड चवालीस लाख एक्काइस हजार मात्र) उपलब्ध गराइएको थियो । यो आदिवासीको जनजातिको जनसङ्ख्याको अनुपातमा प्रतिव्यक्ति ०.०००२ प्रतिशतभन्दा कम रकम हो । त्यस्तै आ.व.२०७४/०७५ मा बजेट घटाएर रु ७,५६,१४,०००/- (अक्षरेपी सात करोड छपन्न लाख चौध हजार) दिइयो । त्यसमा पनि रु ५,९१,२५,०००/- (अक्षरेपी पाँच करोड एकानब्वे लाख पच्चीस हजार मात्र) सिधै स्थानीय सरकारलाई पठाइयो । यसरी स्थानीय सरकारलाई पठाउँदा स्पष्ट नीति र निर्देशन नदिई पठाउने गर्नाले अन्य विषयमा खर्च भई आदिवासी जनजातिहरूले सोको लाभ उठाउन पाएका छैनन् । विगतमा आदिवासीले पाउँदै आएको यो सीमित बजेट पाउँदै नपाएको प्रशस्त गुनासाहरू आदिवासी जनजाति उत्थान प्रतिष्ठानलगायतमा स्थानीय तहका अदिवासी जनजाति सङ्घसंस्थाहरूले गरेका छन् ।^{७७}

राज्यबाट केही सकारात्मक नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था भए तापनि आदिवासीहरूको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिकलगायतको विकासबाट मात्र समग्र विकासको अनुभूति गर्न सकिन्छ । त्यसको असरलाई सम्बोधन गर्न आदिवासीहरूको भूमिमाथिको अधिकार, स्रोतमाथिको अधिकार, उनीहरूको मौलिक जीवन पद्धति, सीप, ज्ञान र प्रविधिको संरक्षण नभएसम्म राज्यले जीवन निर्वाह गर्न दिएरमात्र उनीहरूको विकास हुन सम्भव छैन । विकासको निर्माणका हरेक चरण सम्भाव्यता अध्ययनदेखि कार्यान्वयन र अनुगमनसम्म अर्थपूर्ण सामूहिक सहभागिता हुन आवश्यक छ । अग्रिम सुसूचित मन्जुरीको पालना तथा

७६ Ibid.

७७ आदिवासी जनजाति उत्थान प्रतिष्ठानसँग गरिएको छलफलको आधारमा

लाभांशको बाँडफाँडसम्मको विषय हुनुपर्ने देखिन्छ ।

भाषाविद्हरू “कक्षाका सम्पूर्ण सिकाइका क्रियाकलाप मातृभाषामा गर्न सकेको खण्डमा सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ र प्रभावकारी सिकाइबाटै गुणस्तर वृद्धि गर्न सकिन्छ”^{७८} भन्दछन् । अर्कोतर्फ सरकारले विद्यमान बहुभाषिक शिक्षानीतिअन्तर्गत मातृभाषामा शिक्षा कार्यक्रमहरू पर्याप्त बजेट, शिक्षक दरबन्दी तथा आदिवासीको संस्कृति, समाज, आध्यात्मिकता र जीवनशैलीमैत्री पाठ्यपुस्तक तर्जुमा गरी पर्याप्त रूपमा उपलब्ध गराउन जरुरी छ ।

३.१४ स्वास्थ्यको अधिकार

आदिवासीहरूको स्वास्थ्यको अवधारणाअन्तर्गत व्यक्तिको शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यको सीमित दायरा नभई समुदायको आध्यात्मिक सन्तुलनसम्मको विषयवस्तु समेटिन्छ । जसअन्तर्गत, शारीरिक तथा मानसिक विषयका अतिरिक्त आध्यात्मिक, सांस्कृतिक र भावनात्मक विषयहरू जोडिएका हुन्छन् । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आर्थिक र सामाजिक विभागले परिभाषा गरेअनुसार The Indigenous concept of health 'extends beyond the physical and mental well-being of an individual to the spiritual balance and well-being of the community as a whole' and articulates physical, mental, spiritual and emotional elements, from both individual and communal points of view.^{७९} रहेको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा स्वास्थ्यसँग जोडिएको सांस्कृतिक विषय (भ्रारफुक/धामीभाँक्री/धार्मिक /आध्यात्मिक परम्परागत औषधी तथा चिकित्सा र उपचार पद्धति इत्यादि) अभ्रै आदिवासी समुदायमा प्रचलित छ ।^{८०} नेपाल सरकारको चौधौँ आवधिक योजनामा यस्ता विषयलाई सम्बोधन गर्ने कार्यनीतिमा विपन्न, सीमान्तकृत तथा लोपोन्मुख समुदायलाई निःशुल्क स्वास्थ्य

७८ डिल्लीराम रिमाल, “नेपालमा मातृभाषाको उपयोग: नीतिगत र कार्यगत अवस्था” नेपालमा आदिवासी अधिकार नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू, लाहुर्निप २०७३, पृ ६१ ।

७९ UN Department of Economic and Social Affairs 2009:156-157.

८० Chaitaya Subba, Prof. Dr. Bishwambhar Pyakurel and others, A Study on the Socio-Economic Status of Indigenous Peoples in Nepal, LAHURNIP, 2014 P. 141.

र आधारभूत शिक्षा उपलब्ध गराउने उल्लेख छ ।^{१९} यद्यपि कार्यनीतिअनुरूपको कार्यक्रम र बजेट व्यवस्थाको विषयमा यो नीति मौन छ । तीनवटा आर्थिक वर्ष समाप्त भइसकेको अवस्थामा नीतिमा उल्लिखित कार्यक्रमको अनुभव हुने गरी कुनै कामकारबाही नभएको अवस्था विद्यमान छ । आयोगको अनुगमनबाट थारू जातिका महिलाहरूमा सिकलिसको समस्या गम्भीर रूपमा रहेको छ ।

आदिवासी जनजातिभिन्नको लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका जाति वा समुदाय र ती समुदायका महिला र बालबालिकाको स्वास्थ्य अधिकार संरक्षण कमजोर अवस्थामा रहेको छ । आदिवासी जनजाति समुदायमा परम्परागत उपचार पद्धति बिसँदै गएको र आधुनिक चिकित्सा महँगो र सर्वसुलभ हुन नसक्दा धेरै आदिवासी जनजातिहरू स्वास्थ्य सुविधा प्राप्त गर्नबाट वञ्चित छन्, जब कि समुदायका पाका मानिसहरू, गर्भवती महिलाहरू र बालबालिकाहरूको स्वास्थ्यमा पहुँच हुनु आवश्यक छ ।

समस्या र सवाल

आदिवासी समुदायको आफ्नै परम्परागत उपचार पद्धति हुन्छ । पुस्तौँदेखि यस्तो ज्ञान र सीप हस्तान्तरण हुँदै आएको हुन्छ । तर, नेपालमा यस्तो परम्परागत उपचार पद्धतिलाई मान्यता प्रदान गरी सोको प्रवर्द्धन हुन सकेको छैन । राज्यको नीति आधुनिक चिकित्सा प्रणालीलाई मात्र एकोहोरो ढङ्गले लागू गर्ने कुरामा केन्द्रित छ । आदिवासी जनजातिको चिकित्सा पद्धतिमा खोज अनुसन्धान गरी मौलिक ज्ञान र सीपलाई प्रवर्द्धन गर्नेतर्फ ध्यान जानु जरुरी छ । चौधौँ योजनामा प्रतिबद्धता जाहेर गरिएका स्वास्थ्य र शिक्षाका नीतिहरू, कार्यक्रम तथा बजेट विनियोजन गरी सम्बन्धित समुदायको सहभागिता, सहकार्य र स्वामित्वमा कार्यान्वयन गरिनु अत्यावश्यक देखिन्छ ।

३.१५ पेसा तथा रोजगारको अधिकार

आदिवासी जनजातिका परम्परागत पेसाहरू सङ्कटमा पर्दै गएका वा लोप हुँदै गएका छन् । उदाहरणका लागि राउटे समुदायले काठको भाँडा, दराजलगायतका सामानहरू बनाउने र अन्य समुदायसँग साटूने गर्दथे । कुमाल समुदायले माटाको भाँडा बनाएर जीवनयापन गर्दथे । माभी, बोटे, तराई मधेसका मल्लाह, केवटको

१९ चौधौँ आवधिक योजना, योजना आयोग, पृ १६० । बुँदा नं ३.५

माछा मार्ने, ढुंगा चलाई जीविकोपार्जन गर्ने पेसा अन्य जातिको प्रभुत्व बढ्दै गएका कारणले उनीहरूको जीविकोपार्जनमा समस्या देखिन थालेको छ । त्यस्तै ड्यामहरूसम्बन्धी परियोजना लागू गर्दा एफपिआइसीलगायतका मान्यताको सही ढङ्गले प्रयोग नगरिएका कारणले आदिवासी जनजातिहरूसङ्कटमा पर्दै गएका छन् । तीलगायत अन्य जनजातिका पेसाहरू पनि सङ्कटमा पर्दै गइरहेका छन् ।

प्रत्येक आदिवासी समुदायसँग विशिष्ट ज्ञान सीप र प्रविधि रहेका छन् । ती ज्ञान सीपहरूसांस्कृतिक, सामाजिक र आध्यात्मिक जीवनशैलीका अभिन्न पाटाहरू हुन् । प्राकृतिक स्रोतसाधनको मौलिक व्यवस्थापन, दिगो संरक्षण र प्रयोगको ज्ञानलाई अहिलेको विज्ञानले पनि महत्त्वपूर्णरूपमा मान्यता दिएको छ । त्यसैले, ती विषयहरूलाई महासन्धिले पेसा र रोजगारीको अधिकारभित्र समेटेको छ । खोलामा माछा मारेर जीविकोपार्जन गर्ने माझीलाई विस्थापन गर्नासाथ खोलाबाट माछा र जैविक विविधता मासिएको छ । वन-जङ्गल र परम्परागत वन-जङ्गलबाट सामुदायिक वन, राष्ट्रिय निकुञ्ज वा संरक्षणको नाममा विस्थापन गरेपछि आदिवासीको जडीबुटि उपचारको ज्ञान पनि लोपहुँदै गइरहेको छ । आदिवासीको चिकित्सासँग जोडिएको तथा सांस्कृतिक महत्त्वको विषयजस्तो यासाँगुम्बाको प्याटेन्टड गर्न जरुरी छ । यासाँगुम्बाको मूल्य र महत्त्व सुनभन्दा पनि महँगो छ । आदिवासी जनजातिहरूमा प्रचलित खानामा पर्ने किनामा “भटमासलाई विशेष प्रकारले बनाएको जो लामो समयसम्म जोगिने परिकार” अरू देशले नै प्याटेन्टड गरेको अवस्था छ । यस प्रविधिबाट खानेकुरा बनाउने सबैले निश्चित लाभको भाग त्यस देशले पाउने गर्छ । यसरी आदिवासीका धेरै रोजगारी सृजना गर्ने विषयमा राज्यको उदासीनता देखिन्छ ।

आदिवासी जनजाति समुदायको सार्वजनिक सेवामा पहुँच कमजोर रहेको छ । आदिवासी जनजातिको ठूलो हिस्सा वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा विदेशिएको छ । नेपालमा नै केही गर्न सकिन्छ भन्ने आत्मबल र अवसरको सिर्जना राज्यले गर्न सकेको छैन । आरक्षणको व्यवस्थाले सीमित मानिसलाई मात्र आकर्षित गरेको छ । विशेष गरी लोपोन्मुख र सीमान्तकृत समुदायका नागरिकहरूले आरक्षणको व्यवस्थाबाट फाइदा लिन सकेका छैनन् ।

समस्या र सवाल

“आदिवासीहरूको परम्परागत सीप तथा प्रविधिहरूको प्रयोग र परिमार्जनमा

राज्यको पर्याप्त ध्यान नपुगेको; राज्यबाट प्रदत्त सेवा, सुविधा र अवसरहरूमा आदिवासी जनजातिहरूको न्यायोचित पहुँच पुग्न नसकेको र पर्याप्त बजेट विनियोजन नभएका कारण आदिवासी जनजातिहरूका लागि लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नसकिएको जस्ता समस्याहरू विद्यमान रहेको भन्ने^{८२} निष्कर्षसहित आदिवासीको छुट्टै नीति तथा कार्यक्रम समावेश गरिएको पहिलो त्रिबर्षीय योजना, जसमा महासन्धि नं. १६९ अनुरूप कानून संशोधन तथा घोषणापत्रानुरूप कार्यक्रम तय गर्ने प्रस्ट गरिएको थियो । पछिल्ला आवधिक योजनाहरूमा आदिवासी जनजातिका छुट्टै शीर्षक नराखिएको मात्र होइन, अघिल्ला योजनामा राखिएका पेसा रोजगारसम्बन्धीका व्यवस्थाहरू विना कार्यान्वयन नै हटाइएको अवस्था छ; जसले गर्दा आदिवासीहरूको परम्परागत सीप, ज्ञान तथा प्रविधिहरू निरन्तर लोप भएर गएका छन् । त्यसबाट उनीहरूकोमात्र होइन राज्यले नै आर्थिकरूपमा क्षति ब्यहोरिरहेको छ । अन्य विकसित मुलुकहरूले विश्व बजारमा आदिवासीको ज्ञान तथा सांस्कृतिक अधिकारको विषयलाई आधारित बनाई प्याटेन्टड समेत गरी रोयल्टी लिने गरेका छन् ।

३.१६ सीमा वारपारको सम्पर्क र सहयोग

महासन्धिको भाग ७ धारा ३२ मा आदिवासी जनजातिहरूका आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र वातावरणीय आदि क्षेत्रमा गरिने क्रियाकलापहरूमा सीमा वारिपारिका आदिवासी जनजातिहरूबिचको सम्पर्क र सहयोग सहज बनाउन सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरूसमेतका उपयुक्त उपायहरू अपनाउनु पर्दछ ।

थारू, लिम्बू, सन्थाल, राजवंशी, मेचे, उराव, मण्डललगायतका आदिवासी जनजातिहरूको सीमापार देश भारतमा सांस्कृतिक, सामाजिक तथा आर्थिक सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । यस्तै हिमाली आदिवासी जनजातिहरूको सीमापार सम्बन्ध उत्तरमा रहेको छिमेकी देश चीनसँग रहेको छ । चीनको तिब्बतसित जोडिएको रसुवा जिल्लामा पर्ने रसुवागढीमा यससम्बन्धी प्रावधान प्रयोगमा रहेको देखिन्छ । रसुवागढी नाकाबाट नेपाल भित्र्याइने सामानहरू तिब्बतको केरुडबाट थलमार्ग प्रयोग गरी ल्याइन्छ । उक्त सामानहरू ल्याउनका लागि अन्य जिल्लाका सवारी चालकले सवारी रसुवागढीसम्म लैजान सक्दछ तर रसुवागढीबाट केरुडसम्म सवारी

८२ नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग, त्रिबर्षीय योजना २०६७/०६८-२०६९/०७० पृ. २७९

लैजान र समान लोड गरी रसुवागढीसम्म ल्याउनका लागि अन्य जिल्लामाबस्ने सवारीचालक योग्य हुदैनन् । रसुवा जिल्लाकै वासी भएका सवारीचालकले मात्र उक्त अवसर प्राप्त गर्दछन् । त्यस्तै रसुवा जिल्लावासी नेपाली नागरिकलाई चिनले स्थायी पासको समेत व्यवस्था मिलाएको देखिएको हुनाले सीमा वारपारको सम्पर्क र सहयोग प्रयोगमा रहँदै आएको कुरा सकारात्मक मानिन्छ । त्यस्तै नेपालको दक्षिण नाकातिरबाट पनि सजिलै भारत आवतजावतको सुविधा रहेको छ । तर, चीनमा आफन्तहरू भएका हिमाली आदिवासी जनजातिहरूका लागि प्रवेशाज्ञा चाहिने हुँदा सीमापार सम्पर्कमा केही कठिनाइहरू पनि रहेका छन् ।

३. १७ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हो ।^{८३} त्यसको लागि आयोगले उजुरी ग्रहण गर्ने, अनुगमन तथा अनुसन्धान गर्ने, मानव अधिकारसम्बन्धी कानुनहरूको पुनरावलोकन गर्ने कार्य गर्दछ । मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक सुझाव तथा सिफारिस प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमार्फत नेपाल सरकारलाई गर्दछ । नेपालको संविधानबमोजिम प्राप्त जिम्मेवारीअनुसारको कार्य गर्नका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ सहित विभिन्न नियमावलीहरू पनि निर्माण भएका छन् ।

समग्र मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको जिम्मेवारी प्राप्त रहेको हुनाले आयोगले मानव अधिकारका साथै अन्य विषयमा पनि आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्दै आदिवासी जनजातिका सम्बन्धमा समेत सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेको छ । साथै, नेपालले अनुमोदन गरेका महासन्धि नं. १६९ को अनुमोदन एवम् प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि प्रवर्द्धनात्मक तथा संरक्षणात्मक क्रियाकलापमार्फत भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेको छ ।

सन् २००७ मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालले आदिवासी जनजातिका अधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्बन्धी कार्यशालाको आयोजना गर्‍यो । आदिवासी जनजातिका सञ्जठनका प्रतिनिधिलगायतको सहभागिता रहेको

८३ नेपालको संविधान, धारा २४९

कार्यशालाबाट आइएलओ महासन्धि नं. १६९ लाई अनुमोदन गर्न सरकारलाई आग्रह गरियो । नेपालले २००७ सेप्टेम्बरमा आइएलओ महासन्धि नं. १६९ लाई अनुमोदन गर्‍यो । त्यसयता आयोगले आइएलओ महासन्धि नं. १६९ सम्बन्धी पक्ष राष्ट्रको प्रतिवेदनको समीक्षा गरेर समेत महासन्धि कार्यन्वयनलाई प्रवर्द्धन गर्ने काम गरेको छ ।^{८४}

मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवश्यक समीक्षा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार परिषद्मा हुँदा नेपालका तर्फबाट पेस गर्नुपर्ने प्रतिवेदनमा आयोगले आदिवासी जनजातिहरूको मानव अधिकारबारेसूचना उपलब्ध गराउँदै आएको छ । अनुगमन तथा अनुसन्धानका दौरानमा आदिवासी जनजातिहरूका सम्बन्धमा प्राप्त उजुरीउपर अनुगमन तथा अनुसन्धान गर्दै आएको छ । मानव अधिकारको प्रवर्द्धनात्मक क्रियाकलाप अर्थात् अन्तरक्रिया, छलफल, गोष्ठी, कार्यशाला, तालिम, सेमिनार आदिमा आदिवासी जनजातिको हक अधिकारबारेपनि शिक्षा प्रदान गर्दै आएको छ ।

आदिवासी जनजातिहरूको पनि पहुँच सहज र प्रभावकारी होस् भनी द्वन्द्वकालदेखि नै आयोगको कार्यालय राजधानीबाहिर विराटनगर, जनकपुर, पोखरा, नेपालगन्ज र धनगढीमा साविकमा क्षेत्रीय कार्यालय हाल सम्बन्धित क्षेत्रको प्रादेशिक कार्यालयकारूपमा स्थापना गरिएको छ । त्यति मात्र नभई खोटाङ, जनकपुर, बुटवल, जुम्ला र रोल्पा(हाल नरहेको) मा पनि सम्पर्क कार्यालय स्थापना गरिएको थियो । पछि तिनै सम्पर्क कार्यालयलाई उपक्षेत्रीय कार्यालयकारूपमा परिणत गरिएको थियो । हाल ती उपक्षेत्रीय कार्यालयहरूमध्ये खोटाङस्थित कार्यालय प्रदेश नं.१ को कार्यालय, विराटनगरको शाखा कार्यालय, जुम्लास्थित कार्यालय प्रदेश नं. ६ को कार्यालय, सुर्खेतको शाखा कार्यालय र नेपालगन्जस्थित कार्यालय प्रदेश नं. ५ बुटवलको शाखा कार्यालयकारूपमा रहेका छन् ।

आयोगको केन्द्रदेखि सम्पूर्ण प्रादेशिक तथा शाखा कार्यालयहरूले आदिवासी जनजातिका क्षेत्रमा कार्यरत रहेका मानव अधिकार रक्षक, पत्रकार, सङ्घसंस्थासित आवश्यक समन्वय तथा सहकार्य गर्दै उनीहरूको मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्ने कार्य गर्दै आएका छन् । आयोगको केन्द्रीय कार्यालयमा

८४ आदिवासी जनजातिका अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र : राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूका लागि हातेपुस्तक, पृ.८८ ।

रहेको सामूहिक अधिकार महाशाखाले आदिवासी जनजातिहरूको मानव अधिकारबारे कार्य गरेजस्तै प्रादेशिक तथा शाखा कार्यालयमा यस विषयमा फोकल अधिकृतहरूको व्यवस्था गरिएको छ ।

३.१७.१ सामूहिक अधिकार संरक्षणार्थ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको भूमिका

(क) खिम्ती-ढल्केबर २२० केभी प्रसारण लाइन परियोजना र सामूहिक अधिकार

खिम्ती-ढल्केबर २२० केभी प्रसारण लाइन परियोजनाबाट सिन्धुली जिल्ला रतनचुरा गाविस वडा नं १ र २; भद्रकाली गाविस १, २ र ३; रानीचुरी गाविस वडा नं १; कमलामाई नपा वडा नं ७; बुकाडाँडा वडा नं ४; सानो करकरे वडा नं १० लगायत माईस्थान करकरेका आदिवासी जनजाति र स्थानीय बासिन्दाहरूसमेतको भूमि अधिकार, सहभागिताको अधिकार, स्वतन्त्र अग्रिम र सुसूचित सहमति, आत्मनिर्णयको अधिकार, विकासको अधिकार, बाँच्न पाउने अधिकार, धार्मिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, सम्पत्ति तथा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक आदिको उल्लङ्घन हुने प्रवल सम्भावना रहेकाले मानव अधिकारको संरक्षणका लागि मिति २०७०/१०/२४ मा खिम्ती-ढल्केबर २२० केभीविद्युत् प्रसारण लाइन पीडित सङ्घर्ष समिति सिन्धुलीका पीडितका तर्फबाट २०७२ फागुन १२ गते आयोगमा उजुरी प्राप्त भएको थियो ।

उक्त उजुरीबारे मिति २०७२/१०/०८ गते उर्जा मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौँलाई पत्राचार गरिएको थियो । माननीय सदस्यहरूको सहभागिता रहेको उच्चस्तरीय टोली खटी अनुगमन कार्य गरिएको थियो । आयोगको पहलमा खिम्ती-ढल्केबर २२० केभी प्रसारण लाइन आयोजना, नेपाल सरकार भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयका प्रतिनिधि र सङ्घर्ष समितिका प्रतिनिधिबिच मिति २०७२/११/२० र २१ गते छलफल बैठक वसी समन्वय गर्ने कार्य भएको थियो । उक्त विषयमा आयोगले नेपाल सरकारलाई गरेको सिफारिस यसप्रकार रहेको छ :

आयोगको सिफारिस

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको मिति २०७१ साल चैत्र १८ गतेको बैठकले आयोजनाको जग्गा अधिग्रहण गर्दा छुट भएका जग्गाधनीहरूको नाम समावेश गर्न, मुआब्जा लिन बाँकी रहेका वा छुट भएकाहरूलाई समेत मुआब्जा उपलब्ध गराइदिन, आदिवासी जनजातिलगायतका धार्मिक मठमन्दिर, विद्यालय क्षेत्रभित्र विद्युत्का पोल नपर्ने, यदि पर्ने भए उक्त स्थानमा वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गरी नेपाल सरकार भौतिक योजना निर्माण तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयको मिति २०६९/५/२० को निर्णय तथा च.नं. २२१ को पत्रअनुसार फिडर रोडको निर्माण काम तत्काल अगाडि बढाउन र विवादित रहेको बाँकी सातवटा पोलहरू (खम्बा) निर्माणको कार्यलाई कानुनबमोजिम साथसाथै अगाडि बढाउन (फन्डै ९० प्रतिशत काम सम्पन्न भैसकेको स्थितिमा बाँकी १० प्रतिशत काम सम्पन्न गरी विकास निर्माणको कामलाई निरन्तरता दिन) नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको थियो ।

(ख) काठमाडौँ तराई-मधेस द्रुतमार्ग र सामूहिक अधिकार

काठमाडौँ तराई-मधेस द्रुतमार्गअन्तर्गत ललितपुर जिल्लाको खोकना, बुडमती खण्डमा आदिवासी जनजाति तथा स्थानीय समुदायको स्वतन्त्र, अग्रिम र सुसूचित सहमतिविना परियोजना सञ्चालन नगर्ने कुराको सुनिश्चितता गर्न, आदिवासी जनजातिको ऐतिहासिक पहिचान, धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण गर्न, विस्थापित नहुने गरी योजना बनाउन, गाउँ-बस्तीबाहिरवैकल्पिक बाइपास तथा लिङ्कोड निर्माण गर्न, विस्थापित गर्नेपर्ने अवस्था देखिएको खण्डमा न्यायोचित मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन भनीसामूहिक अधिकार संरक्षणका लागि आयोगमा मिति २०७३/६/१० मा उजुरी दर्ता भएको छ । उजुरी दर्तापश्चात् विभिन्न मितिमा अनुगमन भएको छ ।

(ग) ढोरपाटन सिकार आरक्ष र सामूहिक अधिकार

ढोरपाटन सिकार आरक्षले बाग्लुङ, रुकुम, रोल्पा र म्याग्दी जिल्लाका विभिन्न गाविसहरूमा मध्यवर्ती क्षेत्र विस्तार गर्दा आदिवासी जनजाति तथा स्थानीय वासिन्दाहरूको भूमि र प्राकृतिक स्रोत-साधनमाथिको अधिकार, स्वतन्त्र, अग्रिम तथा सुसूचित सहमति लिने प्रक्रिया अवलम्बन नगरेको, विकास प्रक्रियामा सहभागिताको अधिकारजस्ता अधिकारहरू उल्लङ्घन गरी आदिवासीहरूको परम्परागत भूमि अतिक्रमण गरी विस्थापन पार्न

खोजी नेपाल पक्ष राष्ट्र भइसकेको अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनबाट पारित आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८० (महासन्धि नं. १६९) र आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, २००७ (युएनड्रिप-UNDRIP) द्वारा प्रत्याभूत गरिएको आदिवासी जनजाति तथा स्थानीय वासिन्दाहरूको सामूहिक अधिकार उल्लङ्घन भइरहेको हुनाले मानव अधिकारको रक्षाका लागि पहल गरी पाउँ भनी आयोगमा मिति २०७०/०१/१५ मा उजुरी दर्ता भएको थियो । यस उजुरीमाथि उक्त सिकार आरक्ष विस्तारबाट परेको प्रभाव र मानव अधिकार अवस्थाबारे आयोगले अनुगमन कार्य गरेको थियो ।

(घ) आदिवासीजनजातिसम्बन्धी आयोगले गरेका प्रमुख कार्यहरू

क्र. सं.	अनुगमन मिति	विषय	स्थान
१	२०७२/०९/२४	बुढीगण्डकी जलविद्युत् परियोजनाको जलाशयद्वारा डुवान क्षेत्रमा पर्ने दुबुङ गाविसमा गरिएको अनुगमन	गोरखा जिल्ला
२	२०७२/११/२०-२१	खिम्ती-ढल्केवर २२० केभी विद्युत् प्रसारण लाइन सम्बन्धमा आयोगमा प्राप्त उजुरीउपर कारवाही गर्ने क्रममा आयोगको सभाकक्षमा आयोजना र मन्त्रालयका प्रतिनिधिसहितको उपस्थिति रहने गरी आयोजित छलफल कार्यक्रम	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
३	२०७३/०१/१६-१८	खिम्ती-ढल्केवर २२० केभी विद्युत् प्रसारण लाइन सम्बन्धमा आयोगको निर्णयपश्चात्को अवस्था अनुगमन	सिन्धुली जिल्ला
४	२०७३/०३/२०	आइएलओ महासन्धि १६९ र मानव अधिकार छलफल कार्यक्रम	ललितपुर जिल्ला
५	२०७३/०४/२४	आइएलओ महासन्धि कार्यान्वयन राष्ट्रिय कार्ययोजनाको मस्यौदामाथि छलफल कार्यक्रम	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

६	२०७३/०२/१६-२३	ढोरपाटन सिकार आरक्षबाट प्रभावितहरूको मानव अधिकार अवस्था अनुगमन	ढोरपाटन सिकार आरक्ष
७	२०७३/१०/०३-१०	लोपोन्मुख हायू आदिवासी जनजाति समुदायको मानव अधिकार अवस्थाको अनुगमन	रामेछाप र सिन्धुली जिल्ला
८	२०७३/११/०८-१५	लोपोन्मुख सुरेल आदिवासी जनजाति समुदायको मानव अधिकार अवस्थाको अनुगमन	दोलखा जिल्ला
९	२०७४/०३/१३-१५	सीमान्तकृत आदिवासी जनजाति थारू जतिको मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन	बाँके जिल्ला
१०	२०७४/०४/२७	आदिवासी जनजातिको मानव अधिकार अवस्था विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
११	२०७४/०८/०१-०३	बोटे बालबालिका हेमा बोटे र बुद्ध बोटे विचल्लीमा परेको घटनाको अनुगमन	पाल्पा जिल्ला
१२	२०७५/०३/१३	आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ (महासन्धि नं. १६९) को दसवर्ष कार्यान्वयन अवस्थासम्बन्धी मस्यौदाउपर छलफल कार्यक्रम	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
१३	२०७५/०६/१८	आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९(महासन्धि नं. १६९) को दसवर्ष कार्यान्वयन अवस्थासम्बन्धी मस्यौदाउपर छलफल कार्यक्रम	ललितपुर जिल्ला

अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार संयन्त्र

४.१ अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार संयन्त्र

आदिवासी जनजातिको अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनका सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घ प्रभावकारी अन्तरसरकारी निकाय हो। यसले समग्रमा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनका लागि कार्य गर्दछ। यसभित्र विभिन्न संयन्त्रहरू निर्माण गरिएका छन्। पछिल्लो समयमा स्थापित भएको मानव अधिकार परिषद्पनि यसैभित्रको एउटा संयन्त्र हो। परिषद्ले आफ्नो काम कारवाही प्रभावकारीदङ्गले निर्वाह गर्नका लागि यस भित्र अन्य थप संयन्त्रहरूसमेत निर्माण गरिएका छन्। तिनमा विश्वव्यापी मानव अधिकार समीक्षा (Universal Periodic Review), सल्लाहकार समिति (Advisor Committee), र उजुरी कार्यविधि (Complaint Procedure) प्रमुख रूपमा रहेका छन्। आदिवासी जनजातिका सम्बन्धमा विज्ञ संयन्त्रको पनि स्थापना भएको छ। त्यस्तै सन्धिजनित निकायकारूपमा प्रत्येक सन्धिहरूका लागि समितिको निर्माण गरिएको छ। आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्ले पनि आदिवासी जनजातिसम्बन्धी स्थायी मञ्च स्थापित गरेको छ। यसबारे तल विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको हुनाले यहा थप लेखिएको छैन। यसरी मानव अधिकार सम्बन्धमा तोकिएको जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने सम्बन्धमा सबैले कुनै न कुनै कोणबाट आदिवासी जनजातिहरूको मानव अधिकारबारे पनि कार्य गरिरहेका हुन्छन्। प्रमुख कार्यहरू यसप्रकार रहेका छन् :-

४.१.१ जातीय विभेद उन्मूलन समिति (Committee on Elimination of Racial Discrimination-CERD)

सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको कार्यान्वयन अवस्था अनुगमन प्रयोजनार्थ संयुक्त राष्ट्रसङ्घले जातीय विभेद उन्मूलन समिति स्थापना गरेको छ। यसलाई सन्धिजनित संयन्त्र पनि भनिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट निर्मित मानव अधिकार महासन्धिहरूमध्ये अनुमोदन गरेको पहिलो महासन्धि सबै प्रकारका जातीय भेदभाव

उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि नै हो । अनुमोदनपश्चात् सोको कार्यान्वयन गर्नु नेपालको दायित्व हो । यस महासन्धिको कार्यान्वयनको प्रतिवेदन नेपाल सरकारले यही समितिसमक्ष आवधिक रूपमा प्रस्तुत गर्दै आएको छ । यसै प्रतिवेदनमा आदिवासी जनजातिका सन्दर्भमा भएगरेका प्रगति विवरण पनि प्रदान गरिन्छ । नेपालबाट प्रस्तुत भएको १७औँदेखि २३औँ प्रतिवेदनसम्म समितिले अध्ययन गरी समितिको १५ औँ सत्रले ११ मे सन् २०१८ मा आफ्नो कन्क्लुडिड अब्जर्भेसनमार्फत आदिवासी जनजातिका सन्दर्भमा महासन्धि नं. १६९ को नेपालले अनुमोदन गरेको हुनाले नेपालको उक्त कार्यको सराहना गरेको छ । तर, कन्क्लुडिड अब्जर्भेसनको नं. २३ मा छवटा बुँदामा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको छ । जसमा पहिचान हुन नसकेका आदिवासी जनजातिलाई पनि पहिचान गरी राष्ट्रिय कानूनमा सुनिश्चित गर्न, नेपालको संविधानको धारा ४२ अनुसार सरकारी संयन्त्रमा सहभागिता सुनिश्चित गर्न, एफपिआइसी (FPIC)को सही तरिकाले कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्न, स्थायी बासस्थानबाट विस्थापित गर्नेपर्दा कानुनी संयन्त्रसहितको आवश्यक सबै संयन्त्र स्थापित गर्नुका साथै उचित क्षतिपूर्ति र वैकल्पिक बासको व्यवस्था मिलाउन आवश्यक सुरक्षा उपलब्ध गराउने रहेको छ ।

४.१.२ आदिवासी जनजातिका अधिकारसम्बन्धी विज्ञ संयन्त्र (The Expert Mechanism on the Rights of Indigenous Peoples-EMRIP)

यस संयन्त्रको स्थापना मानव अधिकार परिषद्ले २००७ मा गरेको हो । यो प्रस्ताव नं. ६/३६ बाट सहायक संयन्त्रको रूपमा स्थापना गरेको हो । प्रस्ताव नं ३३/२५ बाट सप्टेम्बर २०१६ मा यसको कार्यदेश संशोधन भएको छ । सातवटा विशेषज्ञहरू यस संयन्त्रमा रहने व्यवस्था छ । त्यसभित्र लैङ्गिक समानताको कुरालाई पनि ध्यानमा राखिन्छ । वर्षको सम्भवतः जुलाईमा यसको वार्षिक बैठक बस्दछ । युअनडिपमा भएको व्यवस्थाअनुसार आदिवासी जनजातिहरूको मानव अधिकारको प्रवर्द्धन, संरक्षण र परिपूर्तिका लागि आवश्यक सहयोग सदस्य राष्ट्रलाई प्रदान गर्नु हो । हालसम्म यसले आदिवासी जनजातिका शिक्षासम्बन्धी अधिकार, निर्णय प्रक्रियामा सहभागी बन्न पाउने अधिकार, पहिचानको प्रवर्द्धन तथा

संरक्षणमा भाषा र संस्कृतिको भूमिका र न्यायमा पहुँचबारे अध्ययनहरू सम्पन्न गरेको छ।^{८५}

४.१.३ आदिवासीहरूको मानव अधिकार हेर्ने विशेष समाधीक्षक(Special Rapporteur on the Rights of Indigenous Peoples-SRIP)

विषयगत विशेष कार्यविधिअनुसार सन् २००१ मा मानव अधिकार आयोगले विशेष समाधीक्षकको नियुक्ति गरेको थियो । हाल मानव अधिकार परिषद्ले समाधीक्षकको नियुक्ति गर्दै आएको छ । आदिवासी जनजातिको मानव अधिकारको पूर्ण र प्रभावकारी संरक्षणमा रहेका विद्यमान अवरोधहरूलाई परास्त गर्न विधि र माध्यमको अध्ययन गर्ने, सर्वोत्तम अभ्यासको पहिचान, विनिमय र प्रवर्द्धन गर्ने, मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूको कथित उल्लङ्घनका सम्बन्धमा सम्बन्धितसबै स्रोतबाट जानकारी र उजुरी ग्रहण गर्ने, त्यसका लागि आवश्यक अनुरोध गर्ने, सूचना प्राप्त गर्ने तथा उल्लङ्घन हुन नदिन र भएमा त्यसको उपचारका आवश्यक उपायहरूबारे सिफारिस तथा प्रस्तावहरू पेस गर्ने कार्यदिश समाधीक्षकको रहेको छ ।

विशेष समाधीक्षक प्राध्यापक जेम्स अनायाले नेपाल भ्रमणको प्रतिवेदन संयुक्त राष्ट्रसङ्घ मानव अधिकार परिषद्मा पेस गर्दै नेपालले गरेको महासन्धि नं. १६९ को अनुमोदन तथा आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्रको समर्थनले आफू उत्साही भएको उल्लेख गर्नुभएको छ । यस सन्दर्भमा सरकार तथा सम्बन्धित मन्त्रालयहरूले महासन्धिअनुरूपकानुन बनाउने र सुधार गर्ने कार्य गर्नुपर्ने, नयाँ संरचनामा आत्मनिर्णयको अधिकार, स्वायत्त शासन, भूमि तथा प्राकृतिक स्रोतमा अधिकार, आफ्ना विषयमा स्वनिर्णय गर्न पाउने अधिकार, प्रथा तथा प्रथाजनित कानुनको मान्यता हुने गरी संविधान तथा कानुन निर्माण गर्नुपर्ने लगायतका सिफारिस गरिएका छन्।^{८६}

८५ हेर्नुहोस <https://www.ohchr.org/EN/Issues/IPeoples/EMRIP/Pages/EMRIPIndex.aspx>

८६ Human Rights Council twelfth Session A/HRC/12/34/Add 3 para.

४.१.४ आदिवासी जनजातिको मुद्दासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय स्थायी मञ्च
(United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues
(UNPFII))

यो मञ्च आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्का लागि सल्लाहकारी निकाय हो । आर्थिक तथा सामाजिक विकास, संस्कृति, वातावरण, शिक्षा, स्वास्थ्य र मानव अधिकारसँगसम्बन्धित आदिवासीका मुद्दाहरूबारे छलफल गर्ने कार्यदिश प्राप्त छ । यस मञ्चमा अन्य कुरामध्ये संयुक्त राष्ट्रसङ्घ प्रणालीभर आदिवासी जनजातिका मुद्दाहरूसँगसम्बन्धित गतिविधिको समन्वयलाई प्रवर्द्धन गर्ने कार्यदिश पनि प्राप्त रहेको छ ।

४.१.५ महिलाहरूको अवस्थासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आयोग (UN
Commission on Status of Women)

पछिल्लो समयमा महिलाहरूको अधिकार हेर्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायहरूसिडसमिति तथा महिलाहरूको अवस्थासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आयोगले आदिवासी महिलाहरूको विषयलाई पृथक् पहिचान र उनीहरूले भोगिएका बहुपक्षीय (Multiple) र अन्तरक्षेत्रीय (Intersectional) विभेद तथा अवरोधलाई जोड दिएर उठाउने गरेको छ । महिलाहिंसा, गुणस्तरीय शिक्षा, स्वास्थ्य र सार्वजनिक सेवाहरूमा समानुपातिक पहुँचमा अवरोध पुगिरहेको अवस्था छ । २३ मार्च २०१८ मा UN Commission on Status of Women ले आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धीसंयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्रमा उल्लिखित अधिकार प्रवर्द्धन र संरक्षण गर्नुपर्ने विषयबारे सरकारलाई सिफारिस गरेको छ ।^{८७}

४.१.६ महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारको विभेद अनुगमन समिति-सिड (The
Committee on Elimination of All Forms of Discrimination
Against Women- CEDAW)

महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारको विभेद उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धिको कार्यान्वयन अवस्था अध्ययन गर्ने संयन्त्रकारूपमा यो समिति रहेको छ । विश्वभरिबाट २३ जना स्वतन्त्र विज्ञहरू यस समितिमा रहन्छन् । यस महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भइसकेकाहरूबाट प्रतिवेदन प्राप्त गर्दछ ।

^{८७} The Commission on Status of Women, sixty-second session, Advance unedited version 23 March, 2018 p. 15-16 para. tt.

त्यसउपर अध्ययन गर्दछ । अध्ययनबाट निकाल्ने कन्क्लुडिड अवजर भेसनमा महिलाविरुद्धको विभेद उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी उपाय सुझाउनुका साथै सामान्य सिफारिससमेत पेस गर्दछ । यस समितिले ४९ औँ सत्रमा गुणस्तरीय शिक्षाको विश्वव्यापी प्रावधानसापेक्ष हुने गरी बालिकाहरूको शिक्षाका लागि सहरी, दुर्गमलगायतसबै क्षेत्रमा पहुँच बढाउने गरी संरचना विकास गर्नुपर्ने तथा आदिवासी, दलित र लाभवाट वञ्चित समूहरूलाई विशेष ध्यान दिनुपर्ने सिफारिस गरेको छ .“

नेपाल पक्ष राष्ट्र रहेको मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धिहरू, आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि नं. १६९ एवम् आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र युनाइटेड (UNDRIP) मा आदिवासी जनजातिहरूको सम्बन्धमा उल्लिखित मानव अधिकार कार्यान्वयनका लागि आयोगले निम्नानुसारको सिफारिस गर्दछ :-

५.१ नेपाल सरकार

१. आदिवासी जनजातिसम्बन्धी नीति, कानून निर्माण गर्दा उनीहरूको प्रतिनिधिहरूको सक्रिय स्वतन्त्र सहभागिताको प्रत्याभूति गर्नुहुन ।
२. आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ (महासन्धि नं. १६९) नेपाल सरकारबाट अनुमोदन हुनुका साथै आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र (UNDRIP)-६१/२ ९५(सन् १३ सेप्टेम्बर २००७) को पक्ष राष्ट्र भइसकेको हुनाले ती दस्तावेजहरूमा भएको व्यवस्थासित मेल खाने गरी आवश्यक कानून निर्माण एवम् प्रचलित नेपाल कानूनमा देखिएका प्रतिकूल व्यवस्था संशोधन एवम् परिमार्जन गर्नुहुन । साथै, राज्यको तीनै तह सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा समानढङ्गले कार्यान्वयन गर्ने गराउने व्यवस्था मिलाउनु हुन ।
३. विकास तथा भौतिक संरचना निर्माणको योजना बनाउँदा वा कार्यान्वयन गर्दा सम्बन्धित क्षेत्रको आदिवासी जनजाति वा स्थानीय समुदायको संस्कृति सुहाउँदो प्रक्रिया अवलम्बन गरी उनीहरूको अधिकारको संरक्षण हुने कुराको प्रत्याभूत गर्न वा गराउनका लागि आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ (महासन्धि नं. १६९) र आदिवासी जनजातिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र (युनाइटेड), २००७ ले अवलम्बन गरेको स्वतन्त्र, पूर्व र सुसूचित सहमति (Free, Prior and Informed Consent-FPIC) अवधारणा लागू गर्न उपयुक्त

संरचनाको निर्माण एवम् लागू गर्न ।

४. महासन्धि नं. १६९ कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना (National Action Plan for the Implementation of the ILO Convnetion No. 169) यथाशीघ्र स्वीकृत गरी कार्यान्वयन गर्नुहुन ।
५. आदिवासी जनजाति जिल्ला समन्वय समिति(गठन तथा कार्यसञ्चालन) कार्यविधि, २०७२ अनुसार ७५ वटै जिल्लामा स्थापित जिल्ला समन्वय समिति वर्तमान राज्यको संरचना मुताविक नभएको हुनाले तीनै तहमा उपयुक्त संरचना निर्माण गर्नुहुन ।
६. नेपालको संविधान धारा ५६ मा अनुसार स्वायत्त, संरक्षित र विशेष क्षेत्रको अवधारण यथाशीघ्र कार्यान्वयन गर्नुहुन ।
७. लोपोन्मुख आदिवासी जनजातिहरूको भाषा, संस्कृतिको संरक्षणका लागि विशेष कार्यक्रम तर्जुमा गरी यी समुदायको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिकलगायतको विकास गर्न समुदाय तथा महिलासमेतको अर्थपूर्ण सहभागिता रहने गरी विशेष कार्यक्रम लागू गर्ने गराउने व्यवस्था मिलाउनु हुन ।
८. भूमि, वन र वन्यजन्तु संरक्षणसम्बन्धी कानुनलाई आदिवासी जनजातिको अधिकार संरक्षण हुने गरी पुनरावलोकन गर्न गराउन, वन्यजन्तु आरक्ष तथा सिकार आरक्षको स्थापना तथा सञ्चालन गर्दा आदिवासी जनजातिको स्व-व्यवस्थापन, सहव्यवस्थापन लगायतको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था मिलाउनु हुन ।
९. केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले आगामी जनगणना गर्दा लोपोन्मुख, अपाङ्गता भएका आदिवासी जनजातिलगायत नेपालका सबै समुदायको खण्डीकृत तथ्याङ्क प्राप्त हुने गरी जनगणनाको व्यवस्था मिलाउनु हुन ।
१०. लोपोन्मुख, महिला, अपाङ्गता भएका आदिवासी जनजातिका लागि विशेष कानुनको निर्माण गरी राज्यको सेवामा उनीहरूको प्रभावकारी पहुँच सुनिश्चित गर्नुहुन ।
११. सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले बजेट बाडफाइ गर्दा आदिवासी

जनजातिको जनसङ्ख्याको अनुपातमा लैङ्गिकमैत्री बजेट बाँडफाडको व्यवस्था मिलाउनु हुन ।

१२. आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, ऐन २०५८ बमोजिमको सूचीमा सूचीकृत हुन बाँकी रहेका आदिवासी जनजातिहरूको विषयमा आवश्यक जाँचबुझ तथा अनुसन्धान गरी छुट भएकाहरूलाई सूचीकृत गर्नुहुन ।
१३. संवैधानिक अङ्ग र निकायमा नियुक्ति गर्दा नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २८३ ले अवलम्बन गरेको समावेशी सिद्धान्तबमोजिम नियुक्त गर्नुहुन ।

५.२ नागरिक समाज

१४. आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ (महासन्धि नं. १६९) र आदिवासी जनजातिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र (युनैडिप) अनुसार आदिवासी जनजातिहरूको मानव अधिकार सम्मान, संरक्षण, संवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकार, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, सम्बन्धित संयन्त्रहरूलाई आवश्यक सल्लाह, सुझाव प्रदान गरी महासन्धि र घोषणापत्र कार्यान्वयन गर्ने गराउने सन्दर्भमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्न ।

अनुसूची-१

आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐनद्वारा सूचीकृत आदिवासी
जनजातिहरूको सूची

क्र.स	आदिवासी जनजातिको नामावली	क्र.स	आदिवासी जनजातिको नामावली
१	किसान	२	कुमाल
३	कुशवाडिया	४	कुसुन्डा
५	गनगाई	८	गुरुङ
७	चेपाङ	८	छन्त्याल
९	छैरोतन	१०	जिरेल
११	भांगड	१२	डोल्पो
१३	ताङवे	१४	ताजपुरिया
१५	तामाङ	१६	तीन गाउँले थकाली
१७	ताप्केगोला	१८	थकाली
१९	थामी	२०	थारू
२१	थुदाम	२२	दनुवार
२३	दराई	२४	दुरा
२५	धानुक(राजवंशी)	२६	धिमाल
२७	नेवार	२८	पहारी
२९	फ्री	३०	बनकरिया
३१	बरामो	३२	बाह्रगाउले
३३	बोटे	३४	भुजेल
३५	माझी	२६	मगर
३७	मुगाली	३८	मापर्लाली थकाली
३९	याक्खा	४०	मेचे
४१	राउटे	४२	राई
४३	राझी	४४	राजवंशी
४५	लिम्बू	४६	लार्के
४७	ल्होपा	४८	लेप्चा
४९	वालुङ	५०	ल्होमी(शिङसावा)
५१	शेर्पा	५२	व्यासी
५३	सियार	५४	सतार(सनथाल)
५५	सुरेल	५६	सुनवार
५७	हयोल्मो	५८	हायु

जनजातिको शान, राष्ट्रको पहिचान !
जनजातिको पौरख, राष्ट्रको गौरव !!

नेपालका सूचीकृत आदिवासी जनजाति वर्गीकरण

सरकारी मानवीय विकास सूचकांक २०५८ (साक्षरता दर, पक्की घर, भूमीको स्वामित्व, व्यवसाय, भाषा, जनसंख्या तथा स्नातक तह वा सोभन्दा माथिको शैक्षिक स्थिति)को आधारमा नेपालका आदिवासी जनजातिहरूको वर्गीकरण सूची :-

(२०६०/१९९८ को संघीय परिषदद्वारा अनुमोदित)

क. लोपोन्मुख समूह

१. कुसुण्डा २. वनकरिया ३. राउटे ४. सुरेल ५. हायू ६. राजी ७. किसान
८. लेप्चा ९. मेचे १०. कुशवाडिया

ख. अति सिमान्तकृत समूह

१. माझी २. सियार ३. ल्होमी (शिङ्सावा) ४. थुदाम ५. धानुक ६. चेपाङ
७. सतार सन्थाल) ८. थामी ९. भ्वाङ १०. बोटे ११. दनुवार १२. वरामु

ग. सिमान्तकृत समूह

१. सुनुवार २. थारु ३. तामाङ ४. भुजेल ५. कुमाल ६. राजवंशी ७. गन्नाई ८.
धिमाल ९. भोटे १०. दराई ११. ताजपुरीया १२. पहरी १३. तोक्पेगोला १४. डोल्पो
१५. फ्रि १६. मुगाल १७. लार्के १८. ल्होपा १९. दुरा २०. बालुङ

घ. सुविधा वञ्चित समूह

१. गुरुङ २. मगर ३. राई ४. लिम्बु ५. छैरोतन ६. तांबे ७. तिनगाउले थकाली
८. बाह्र गाउँले ९. माफाली थकाली १०. शेर्पा ११. याक्खा १२. छत्त्याल १३.
जिरेल १४. ब्यांसी १५. ह्योल्मो

ड. उन्नत समूह

१. नेवार २. थकाली

अनुसूची-२

नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाअनुसार निर्वाचन प्रयोजनका लागि सूचीकृत
अल्पसङ्ख्यकको सूची

१	कलवार	१२८२३२	०.४८	५०	थकाली	१३२१५	०.०५
२	कानू	१२५१८४	०.४७	५१	कोरी	१२२७६	०.०५
३	कुमाल	१२११९६	०.४६	५२	छन्त्याल	११८१०	०.०४
४	घर्ती/भुजेल		०.४५	५३	ह्याल्मो	१०७५२	०.०४
५	हजाम/ठाकुर	११७७५८	०.४४	५४	बोटे	१०३९७	०.०४
६	राजवंशी	११५२४२	०.४३	५५	राजभर	९५४२	०.०४
७	शोर्पा	११२९४६	०.४३	५६	ब्रम्हु/बरामो	८१४०	०.०३
८	धोवी	१०९०७९	०.४१	५७	पन्जाबी/सिख	७१७६	०.०३
९	तत्मा/तत्त्वा	१०४८६५	०.४०	५८	नाछिरिङ	७१५४	०.०३
१०	लोहार	१०१४२१	०.३८	५९	याम्फु	६९३३	०.०३
११	खत्वे	१००९२१	०.३८	६०	गाइने	६७९१	०.०३
१२	सुढी	९३११५	०.३५	६१	चाम्लिङ	६६६८	०.०३
१३	दनुवार	८४११५	०.३२	६२	आठपहरिया	५९७७	०.०२
१४	हलुवाई	८३८६९	०.३२	६३	जिरेल	५७७४	०.०२
१५	माझी	८३७२७	०.३२	६४	दुरा	५३९४	०.०२
१६	बरई	८०५९७	०.३०	६५	सरवरिया	४९०६	०.०२
१७	बिन	७५१९५	०.२८	६६	मेचे	४८६७	०.०२
१८	नुनिया	७०५४०	०.२७	६७	बान्तवा	४६०४	०.०२
१९	चेपाङ/प्रजा	६८३९९	०.२६	६८	राजी	४२३५	०.०२
२०	सोनार	६४३३५	०.२४	६९	डोल्पी	४१०७	०.०२
२१	कम्हार	६२३९९	०.२४	७०	हलखोर	४००३	०.०२
२२	सुनुवार	५५७१२	०.२१	७१	व्यासी/सौका	३८९५	०.०१
२३	बाँतर/सरदार	५५१०४	०.२१	७२	अमात	३८३०	०.०१
२४	कहर	५३१५९	०.२०	७३	थुलुङ	३५३५	०.०१
२५	सतार/सन्थाल	५१७३५	०.२०	७४	लेप्चा	३४४५	०.०१
२६	मारवाडी	५१४४३	०.१९	७५	पथरकट्टा/कुशवाडिया	३१८२	०.०१
२७	कायस्थ	४४३०४	०.१७	७६	मेवाहाडवाला	३१००	०.०१
२८	राजपुत	४१९७२	०.१६	७७	बाहिङ	३०९६	०.०१
२९	बादी	३८६०३	०.१५	७८	नटुवा	३०६२	०.०१
३०	भाँगड/धागर	३७४२४	०.१४	७९	हायु	२९२५	०.०१
३१	गनगाई	३६९८८	०.१४	८०	धन्कार/धरिकार	२६८१	०.०१

३२	लोध	३२८३७	०.१२	८१	ल्होपा	२६२४	०.०१
३३	बढई	२८९३२	०.११	८२	मुन्डा	२३५०	०.०१
३४	थामी	२८६७१	०.११	८३	देव	२१४७	०.०१
३५	कुलुड	२८६१३	०.११	८४	ढाँडी	१९८२	०.०१
३६	बंगाली	२६५८२	०.१०	८५	कमर	१७८७	०.०१
३७	गडेरी/भेडियार	२६३७५	०.१०	८६	किसान	१७३९	०.०१
३८	धिमाल	२६२९८	०.१०	८७	साडपाड	१६८१	०.०१
३९	याक्खा	२४३३६	०.०९	८८	कोचे	१६३५	०.०१
४०	घले	२२८८१	०.०९	८९	ल्होमी	१६१४	०.०१
४१	ताजपुरिया	१९२१३	०.०७	९०	खार्लिड	१५७१	०.०१
४२	खवास	१८५१३	०.०७	९१	तोफ्रेगोला	१५२३	०.०१
३	दराई	१६७८९	०.०६	९२	चिडिमार	१२५४	०.००
४४	माली	१४९९५	०.०६	९३	वालुड	१२४९	०.००
४५	धुनिया	१४८४६	०.०६	९४	लोहोरुड	११५३	०.००
४६	पहरी	१३६१५	०.०५	९५	कलार	१०७७	०.००
४७	राजधोव	१३४२२	०.०५	९६	राउटे	६१८	०.००
४८	भोटे	१३३९७	०.०५	९७	नुराड	२७८	०.००
४९	डोम	१३२६८	०.०५	९८	कुसुन्डा	२७३	०.००
					जम्मा	२९६७१८९	

अनुसूची-३

आदिवासी जनजाति समुदायमध्येबाट अल्पसङ्ख्यकको सूचीमा सूचीकृत भएका
आदिवासी जनजाति

१. कुमाल	२४. ह्योल्मो	४६. किसान
२. घर्ती/भुजेल	२५. बोटे	४७. साङपाङ
३. राजवंशी	२६. बरामो	४८. कोचे
४. शेर्पा	२७. नाछिरिङ	४९. ल्होमी
५. दनुवार	२८. याम्फु	५०. खालिङ
६. माझी	२९. चाम्लिङ	५१. तोप्केगोला
७. चेपाङ	३०. आठपहरिया	५२. वालुङ
८. सुनुवार	३१. जिरेल	५३. लोहोरुङ
९. सतार/सन्थाल	३२. दुरा	५४. राउटे
१०. भ्रुङ्गड	३३. मेचे	५५. कुसुन्डा
११. गनगाई	३४. बान्तवा	५६. बिन
१२. थामी	३५. राजी	
१३. कुलुङ	३६. डोल्पो	
१४. धिमाल	३७. व्यासी सौका	
१५. याक्खा	३८. थुलुङ	
१६. घले	३९. लेप्चा	
१७. ताजपुरिया	४०. पथरकट्टा/ कुशवाडिया	
१८. खवास	४१. मेवाहाङ	
१९. दराङ	४२. बाहिङ	
२०. पहरी	४३. हायू	
२१. भोटे	४४. ल्होपा	
२२. थकाली	४५. मुण्डा	
२३. छन्त्याल		

अनुसूची-४

प्रतिनिधिसभा सदस्यको बन्दसूचीका लागि समावेशी आधार

क्र स	प्रतिनिधित्व हुने समूह	प्रतिशत
१	दलित	१३.८
२	आदिवासी जनजाति	२८.७
३	खस आर्य	३१.२
४	मधेसी	१५.३
५	थारू	६.६
६	मुस्लिम	४.४

अनुसूची ५

मन्त्रीपरिषद्मा आदिवासी जनजातिहरूको प्रतिनिधित्व

नेपालको मन्त्रीपरिषद्मा आदिवासी प्रतिनिधित्व				
https://www.opmcm.gov.np/cabinet , 4/12/2018 2:01:36 PM				
क्रस	पद	जम्मा	आदिवासी	प्रतिशत
१	सम्माननीय प्रधानमन्त्री	१	०	०.००
२	माननीय मन्त्री	१८	५	२७.७८
३	राज्यमन्त्री	४	२	५०.००
	जम्मा	२३	७	३०.४३

अनुसूची-६

स्थानीय निर्वाचनमा निर्वाचित भएका आदिवासी जनजातिहरू अन्य
समुदायसमेत

Result of Local Election Phase I and II						
Representation by Social Groups						
Position	Bahun/ Chhetri	Dalit	Janajati	Madhesi	Muslim	Grand Total
Gaun Palika Chair	210	2	167	18	4	401
Gaun Palika Vice-Chair	210	9	165	15	2	401
Nagar Palika Mayer	140	3	65	6	1	215
Nagar Palika Vice-Mayer	138	8	61	4	1	212
Ward Chair	2996	103	2186	191	61	5537
Dalit Women Member		5302				5302
Women Member	2852	83	2295	200	39	5469
Member	5200	533	4598	441	165	10937
Grand Total	11746	6042	9538	875	273	28474
Percent	41.3	21.2	33.5	3.1	1.0	100

अनुसूची- ७

न्यायपालिकामा आदिवासी जनजातिहरूको प्रतिनिधित्व

Ethnic Composition of Judges in Supreme Court			
SN	Caste	No	%
1	Bahun Chhetri	14	73.68
2	Newar	3	15.79
3	Tamang	1	5.26
4	Madheshi	1	5.26
	Total	19	

Source: <http://supremecourt.gov.np/web/justices>

Ethnic Composition of Judges in High Court			
SN	Caste	No	%
1	Bahun Chhetri	114	78.62
2	Dalit	3	2.07
3	Gurung	2	1.38
4	Magar	1	0.69
5	Newar	10	6.90
6	Rai	1	0.69
7	Tharu	2	1.38
8	Madheshi	8	5.52
9	Muslim	4	2.76
	Total	145	

स्रोत: न्याय परिषद् बुलेटिन, पुष ३, २०७४, वर्ष १४, अङ्क १४

Ethnic Composition of District Judges			
SN	Caste	No	%
1	Bahun Chhetri	182	91.00
2	Limbu	2	1.00
3	Gurung	1	0.50
4	Magar	1	0.50
5	Newar	8	4.00
6	Rai	2	1.00
7	Madheshi	3	1.50
8	Muslim	1	0.50
	Total	200	

स्रोत: न्याय परिषद् बुलेटिन, पुष ३, २०७४, वर्ष १४, अङ्क १४

सन्दर्भ सामग्री

त्रिवर्षीय योजना (२०६७/०६८-२०६९/०७०) नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग ।

चौधौ योजना नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग ।

चौथो राष्ट्रिय मानव अधिकार कार्ययोजना (२०७१/७२-०७५/०७६) नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषद्को कार्यालय सिंहदरबार काठमाडौं २०७१ ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाबाट नेपाल सरकारलाई प्राप्त सिफारिस ।

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षामार्फत प्राप्त सिफारिस कार्यान्वयन कार्ययोजना, नेपाल सरकार ।

नेपालको संविधानकोधारा ५३ बमोजिम प्रस्तुत गरिएको नेपाल सरकारको वार्षिक प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष २०७२/२०७३- नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जातीय भेदभाव उन्मूलन समिति, २०१८ को प्रतिवेदन ।

आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि, १९८९ (नं. १६९) का सम्बन्धमा नेपालमा अक्सर सोधिने प्रश्न र जवाफ सङ्ग्रह, नेपाल सरकार सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय ।

आदिवासी जनजाति बुलेटिन, अङ्क १३, माघ २०७१ आजउरा जावलाखेल, ललितपुर, नेपाल ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ ।

रणनीतिक योजना, दोस्रो संशोधन (२०१५-२०२०), राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ।

मुलुक, प्रदेश र जिल्लाका मानव अधिकारका पाँच प्रमुख प्राथमिकताका विषय अध्ययन प्रतिवेदन-२०७५, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकार अवस्था राष्ट्रिय प्रतिवेदन २०७५, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ।

मानव बेचबिखनको अवस्था राष्ट्रिय प्रतिवेदन, आ.व. २०७२/७३ नेपाली संस्करण, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ।

रेडप्लसमा स्वतन्त्र, अग्रिम र सुसूचित सहमति : स्थानीयस्तरका सहजकर्ताका लागि हातेपुस्तिका प्रश्न तथा उत्तरहरू : रिकफ्रट ।

ASIA PACIFIC FORUM(APF) AND UNITED NATIONS HUMAN RIGHTS OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER(OHCHR) ङ्कित प्रकाशित नेपाली संस्करण "आदिवासी जनजातिका अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र : राष्ट्रिय मानव

अधिकार संस्थाहरूका लागि हातेपुस्तक”

नेपालमा आदिवासी अधिकार, नीतिगत अवस्था, चुनौती लाहुर्निप, २०७३ ।

ठाकुरप्रसाद बरालसमेत (सम्पादन) संविधानसभा दर्पण २०६५-२०६९, व्यवस्थापिका संसद् सचिवालय, संसद् भवन सिंहदरबार ।

दर्गामणि राई (याम्फू), आदिवासी अधिकार हनन घटनाहरू, नेपालका आदिवासीहरूको मानव अधिकारसम्बन्धी वकिल समूह लाहुर्निप, २०१६ ।

नेपालको शान्ति प्रक्रियामा हालसम्म भएका सम्झौता, सहमति, समझदारी, घोषणा र निर्णयहरूको सङ्कलन, नेपाल सरकार शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, २०७१ ।

नेपालमा आदिवासी अधिकार हननका घटना, नेपालका आदिवासी अधिकारसम्बन्धी वकिल समूह लाहुर्निप २०१७ ।

रेवतीरमण खनाल, नेपालको कानुनी इतिहासको रूपरेखा, एपोलो अफसेट प्रेस चाबहिल, काठमाडौँ २०५९ ।

संविधानसभा राज्यको शासकीय स्वरूप निर्धारण समिति, अवधारणापत्रको व्याख्यात्मक टिप्पणीसहितको प्रतिवेदन, संविधानसभा सचिवालय, २०६६ ।

संविधानसभा न्यायप्रणाली सम्बन्धी समिति, अवधारणा-पत्रसहितको प्रारम्भिक मस्यौदासम्बन्धी प्रतिवेदन संविधानसभा न्याय प्रणालीसम्बन्धी समिति सिंहदरबार, काठमाडौँ २०६६ ।

संविधानसभा, अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायको हक, अधिकार संरक्षण समिति अवधारणापत्र र प्रारम्भिक मस्यौदासम्बन्धी प्रतिवेदन, २०६६ ।

संविधानसभा, मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति विषयगत अवधारणापत्र तथा प्रारम्भिक मस्यौदाको प्रतिवेदन, २०६६ ।

शङ्करलिम्बूसमेत, ‘आदिवासी जनजाति अधिकारको सन्दर्भमा नेपालको संविधान’को अध्ययन तथा विश्लेषण’, शान्तिकुमारी राई (सम्पादन), लाहुर्निप २०१६ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

नेपालको संविधान, २०७२

आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र, १९८९ (महासन्धि नं. १६९)

आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र २००७

आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८

मुलुकी ऐन, २०२० नेपाल सरकार कानून किताब व्यवस्था समिति

स्थानीय निकाय कार्यविधि ऐन, २०७४

प्रदेश सभा सदस्य समानुपातिक निर्वाचन निर्देशिका, २०७४

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८

नेपाल कानून पत्रिका २०७० भाग ५५ श्री सर्वोच्च अदालत नेपाल

नेपाल कानून पत्रिका २०६५ अङ्क ९ श्री सर्वोच्च अदालत नेपाल

Claire Charters and Rodolfo Savenhagen (eds.), 2009, *Making the Declaration Work*, International Work Group for Indigenous Affairs, Denmark

Dr. Om Gurung & Sarah Webster (Editors), *ILO Convention No. 169 and Peace Building in Nepal*, NEFIN and ILO, 2005

Earni Chris (edit.) *The Concept of Indigenous Peoples in Asia*, A Resource Book, International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA), Printed in Thailand, 2008

Gruyter de Mouton, *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination*, Walter de Gruyter & Co. D-10785 1995

Kumar Pradhan, *The Gorkha Conquests*, Himal Books, 2009

Kathrin Wessendorf (Editor), *The Indigenous World*, International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA) 2008

Mahesh C. Regmi, *Land Ownership in Nepal*, Adroit Publishers, New Delhi, First Published in USA in 1977

The State of Indigenous Peoples Status, UNPFII, 2009

Whelpton Jhon et. al (eds.), *New Nepal New Ethnicities: Changes Since the Mid 1990s*, Nationalism and Ethnicity in Nepal, Vajra Publications, 1997

Amnesty International Report " *Nepal Torture and Coerced Confessions*, Human Rights Violation of Indigenous Tharus, After the After the August 2015, Police Killing in Kailali, 2016

Claire Charters and Rodolfo Stavenhagen (editors) *Making the Declaration Work*, Published International Work Group For Indigenous Affairs 2009

Dr. Dinesh P. Pant, *Gender Equality and social Inclusion Analysis of the Nepali Judiciary (Research Report) May 2013*, National Judicial Academy, Nepal, Hariharbhawan, Lalitpur

Dr. Chaitaya Subba, Prof. Dr. Bishwambhar Pyakurel and others, *A Study on the*

Socio-Economic Status of Indigenous Peoples in Nepal, LAHURNIP, 2014

David N. Gellner et.al. (editors) *Nationalism and Ethnicity in Nepal*, Vajra Publications, 1997

Early Warning Letter were Issued by the CERD on 28 September 2009 (Ref: TS/JF), 31 August 2012 (Ref: CERD/EWUAP) and 13 March 2009 (Ref: TS/JF)

Human Rights Watch Report "Like we are not Nepali" Protest and Police Crackdown in the Terai Region of Nepal 2015

अनलाईन

<http://www.un.org/en/events/indigenousanday/> visited 27 March 2018

<http://www.muktikdagar.com/2018/04/02/3469> visited 5 March 2018

<https://www.un.org/press/en/2007/ga10612.doc.htm>"

<https://www.un.org/press/en/2007/ga10612.doc.htm> visited 2nd August 2017

<http://everestdainik.com/2018/04/172451/> visited 1st May 2018

https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW/C/NPL/CO/4-5 visited July 10, 2018

<https://papersmart.unmeetings.org/ecosoc/sessions/2017-coordination-and-management-meeting/documents/official-documents> visited July 11, 2018

<https://undocs.org/A/HRC/12/34/Add.3> visited June 28, 2018

https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=En&CountryID=122&ctl00_PlaceHolderMain_radResultsGridChangePage=3 visited July 15, 2018

आदिवासी जनजाति सम्बन्धि अन्तरक्रिया कार्यक्रम

आदिवासी जनजाति सम्बन्धि अन्तरक्रिया कार्यक्रममा सहभागीहरु

हायुजातिसित अन्तरक्रिया गर्दै आयोगको टोली

अनुगमनको क्रममा आयोगको टोली

अनुगमनको क्रममा आयोगको टोली

अनुगमनको क्रममा आयोगको टोली

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कार्यालयहरू

केन्द्रीय कार्यालय :

हरिहरभवन, ललितपुर

पो.ब.नं. ९१८२

इमेल : nhrc@nhrcnepal.org

फोन : ०१-५०१००१५ / १६ / १७ / १८

वेबसाइट : www.nhrcnepal.org

फ्याक्स : ०१-५५४७९७३, ५५४७९७४

हटलाइन : ०१ - ५० १० ०००

प्रदेश कार्यालयहरू :

ठेगाना : चौदनी चौक, बिराटनगर

फोन : ०२१-४६१९३१, ४६१०९३

फ्याक्स : ०२१-४६११००

ठेगाना : सानेपा, ललितपुर

फोन : ०१-५३३०३६२

ठेगाना : देवीचोक, जनकपुर

फोन : ०४१-५२७८१९, ५२७८१२

फ्याक्स : ०४१-५२७२५०

ठेगाना : देवीनगर, बुटवल, लम्बेही

फोन : ०७१-४१०१७५, ०७१-४१०१७६

ठेगाना : जनप्रिय मार्ग पोखरा

फोन : ०६१-४६२८११, ४६३८२२

फ्याक्स : ०६१-४६५०४२

ठेगाना : उत्तर बेहेडी, धनगढी

फोन : ०९१-५२५६२१, ५२५६२२

फ्याक्स : ०९१-५२५६२३

सुर्खेत, विरेन्द्रनगर (प्रस्तावित)

प्रवेश शाखा कार्यालयहरू :

दिक्तेल, खोटाङ, फोन : ०३६-४२०२८४

खलंगा, जुम्ला, फोन : ०८७-५२०२२२

शान्तिनगर, नेपालगञ्ज, फोन : ०८१-५२६७०७, ५२६७०८

फ्याक्स : ०८१-५२६७०६